

ІНСТИТУТ ЗАКОНОДАВСТВА ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ

МІХНЕВИЧ ЛЮДМИЛА ВОЛОДИМИРІВНА

УДК 340.12+378 (091)

**ЮРИДИЧНА ОСВІТА ТА НАУКА В НЕКЛАСИЧНИХ НАВЧАЛЬНИХ
ЗАКЛАДАХ УКРАЇНИ (XIX – 30-ті рр. XX ст.)**

12.00.01 «Теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових учень»

**АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора юридичних наук**

Київ – 2021

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана у відділі проблем розвитку національного законодавства Інституту законодавства Верховної Ради України

Науковий консультант: академік Національної академії наук України
КОПИЛЕНКО ОЛЕКСАНДР ЛЮБИМОВИЧ,
Верховна Рада України, народний депутат України

Офіційні опоненти: доктор юридичних наук, професор
ЛАДИЧЕНКО ВІКТОР ВАЛЕРІЙОВИЧ,
Національний університет біоресурсів та
природокористування України, завідувач кафедри
міжнародного права та порівняльного правознавства,

доктор юридичних наук, професор,
МІХАЙЛІНА ТЕТЯНА ВІКТОРІВНА,
Донецький національний університет імені Василя
Стуса; професор кафедри теорії та історії держави і
права та адміністративного права

доктор юридичних наук, доцент
БЕРНАДСЬКИЙ БОГДАН ВАСИЛЬОВИЧ,
Національна академія державного управління при
Президентові України, доцент кафедри суспільного
розвитку і суспільно владних відносин

Захист відбудеться 14 травня 2021 р. о 13-00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.867.01 в Інституті законодавства Верховної Ради України за адресою: 04053, м. Київ, пров. Несторівський, 4.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Інституту законодавства Верховної Ради України за адресою: 04053, м. Київ, пров. Несторівський, 4.

Автореферат розісланий 13 квітня 2021 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

О.М. Биков

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Успішне функціонування сучасної системи юридичної освіти та науки є неможливим без урахування унікального досвіду минулого. Навіть в умовах нинішніх інтеграційних процесів вітчизняна юридична освіта та наука зберігають специфічні національні риси, які формувалися разом із правничими школами протягом кількох століть. Становлення правового освітньо-наукового простору на теренах України розпочалося в Острозькій (1576–1636), Замойській (1594–1784) та Києво-Могилянській (1615–1817) академіях, де, щонайменше, започаткували українську державно-правову освіту та наукове опрацювання церковного (канонічного) права. Провідну роль у становленні системного теоретичного осмислення правових явищ відіграли юридичні факультети Львівського (1661 р.), Харківського (1804 р.), св. Володимира в Києві (1834 р.), Новоросійського в Одесі (1865 р.) та Чернівецького (1875 р.) університетів. Всі ці заклади орієнтувалися на західноєвропейську систему освіти та формувалися на зразок європейського класичного університету. Нові університети початку ХХ ст. (Український народний у м. Києві (1917–1919), Кам'янець-Подільський (1918 р.), Катеринославський (1918 р.) та Таврійський (1918 р.)) за освітніми стандартами також були закладами класичної університетської освіти.

Водночас поряд із університетами юридичну освіту давали й привілейовані ліцеї (у ХІХ ст.), громадські та приватні жіночі курси і професійні інститути (на початку ХХ ст.) та інститути народного господарства в УСРР. Ці заклади відрізнялися від класичних університетів, здебільшого були інноваційними проектами, апробували нові освітні моделі, тим самим формували систему неklasичних навчальних закладів, для яких утилітарна освіта була основою діяльності, а місією – навчання практичному праву. Вивчення цієї освітянської та наукової спадщини дозволяє у хронологічній послідовності розкрити процес виникнення та формування системи національної юридичної освіти та науки, їх закономірності та суперечності, внутрішні й зовнішні зв'язки та, що найважливіше – надає неоціненний матеріал для наукових узагальнень і визначення напрямів удосконалення нинішнього правового регулювання цієї сфери.

Актуальність таких досліджень зростає в умовах інтенсивного пошуку шляхів модернізації сучасної системи юридичної освіти й науки. Сучасні реформи спрямовані насамперед на підвищення якості освіти правників, наближення її до запитів практики та на підготовку фахівців, покликаних утверджувати верховенство права та захищати основоположні права та свободи людини. Відтак зміна структури вітчизняної юридичної освіти, її ролі, функцій та парадигми загалом потребує створення відповідної нормативно-правової бази. Впродовж останніх років в Україні були напрацьовані низка законопроектів і стратегічних документів із цих питань, особливе значення серед останніх мають «Концепція вдосконалення правничої (юридичної) освіти для фахової підготовки правника відповідно до європейських стандартів вищої освіти та правничої професії» (2017 р.), «Концепція реформування юридичної освіти» (2019 р.) та проект «Концепції розвитку юридичної освіти» (2020 р.). Окремі заявлені у цих документах завдання, зокрема, щодо забезпечення якості освіти наразі вже реалізовані на практиці; пошук шляхів розв'язання інших проблем ще триває. Серед іншого потребують вирішення питання оптимізації мережі юридичних закладів освіти, збільшення практичної складової в освітніх програмах підготовки правників, забезпечення конкурентоспроможності випускників та відповідність здобутих ними навичок вимогам і потребам ринку праці, системне залучення юристів-практиків до

викладання права, участь роботодавців та професійних спільнот у формуванні замовлення на підготовку юристів тощо. Тому значимість вирішення цих проблем для науки та правозастосовної практики сьогодення актуалізують звернення до надбань минулого. Недостатній рівень розробки у вітчизняній історико-правовій науці досвіду діяльності неklasичних юридичних навчальних закладів зумовили потребу комплексного вивчення правового регулювання та організаційного забезпечення їх діяльності, що в сучасних умовах може стати корисним для збереження правничих шкіл у непрофільних закладах освіти.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана відповідно до Плану наукових досліджень і розробок Інституту законодавства Верховної Ради України у рамках наукової теми: «Стратегія розвитку законодавства України» (номер державної реєстрації No 0103U007975).

Мета і завдання дослідження. Мета полягає у визначенні основних тенденцій правового регулювання та організаційного забезпечення системи неklasичної юридичної освіти і науки на українських землях у період ХІХ ст. – 30-ті роки ХХ ст. та формуванні на основі їх комплексного дослідження концептуальних пропозицій, спрямованих на вдосконалення сучасної системи української юридичної освіти та науки.

Для досягнення зазначеної мети були поставлені такі дослідницькі *завдання*:

- охарактеризувати стан наукової розробленості та джерельну базу дослідження, обґрунтувати методологічний інструментарій та поняттєво-термінологічний апарат дослідження;

- розкрити особливості становлення імперського законодавства в освітньо-науковій сфері та нормативного забезпечення юридичної освіти і наукової юриспруденції;

- з'ясувати передумови та організаційно-правові основи розвитку системи юридичної освіти та науки в українських (за територією) ліцеях Російської імперії та оцінити вплив правознавчих праць ліцейських юристів на становлення та розвиток окремих галузевих юридичних наук у ХІХ ст.;

- визначити правові засади трансформації державної освітньої політики на початку ХХ ст. і в роки української революції та виявити особливості юридичної освіти та науки в неklasичних навчальних закладах на кожному досліджуваному історичному проміжку;

- з'ясувати генезу правового регулювання вищої жіночої юридичної освіти та доступу українських жінок до професії юриста;

- визначити правовий статус професійних інститутів та розкрити їх роль у становленні інтегрованого економіко-юридичного напрямку освіти;

- охарактеризувати правові основи функціонування інноваційних навчальних закладів юридичного профілю та виявити їх вплив на формування спеціалізації юридичних знань;

- розкрити концептуальні засади реформи правової освіти в період становлення радянської влади на українських землях;

- визначити нормативні основи діяльності правових факультетів інститутів народного господарства та організаційні форми вузівської правової науки;

– розкрити наукові пріоритети вчених-юристів неklasичних навчальних закладів, висвітлити їх науковий доробок і на його основі виявити сформовані в досліджуваних закладах правничі наукові школи;

– сформувані пропозиції щодо доцільності використання позитивного досвіду минулого при реформуванні сучасної системи юридичної освіти та науки України.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини пов'язані з функціонуванням системи неklasичної юридичної освіти і науки на українських землях в період ХІХ ст. – 30-ті роки ХХ ст.

Предмет дослідження – нормативно-правові основи та організаційно-правові форми освітньо-наукової діяльності неklasичних навчальних закладів на українських землях в період ХІХ ст. – 30-ті роки ХХ ст.

Територіальні межі дослідження. Географія дослідження охоплює освітні центри українських земель, які входили до складу Російської імперії (ХІХ ст. – початок ХХ ст.); перебували під владою Тимчасового уряду, національних урядів та увійшли до складу УСРР (1917–1930 рр.).

Предметну складову дослідження становлять організаційно-правові форми освітньо-наукової діяльності неklasичних навчальних закладів, вибір яких здійснено з урахуванням їх юридичного статусу, підвідомчості та обсягу і змісту навчання. Так, у ХІХ ст. на українських землях юридичну освіту за межами класичних університетів презентували лише вищі привілейовані ліцеї (Волинський (Кременецький) (1805–1833), Рішельєвський (1817–1865) та Юридичний ліцей князя Безбородька (1840–1875), які перебували у віданні МОН та за обсягом навчальних програм були наближені до університетської освіти. Тоді як навчальні заклади, підвідомчі Міністерству юстиції, в українських губерніях не створювалися. Водночас свідомо поза межами предмета дослідження залишені духовні та військові навчальні заклади, які хоч і містили в своїх навчальних планах правові курси, але підготовку юристів не здійснювали.

Предметом вивчення стали й громадські та приватні навчальні заклади, створені на початку ХХ ст., які підпорядковувалися МОН та за обсягом навчання були близькі до університетів. На українських землях підготовку юристів здійснювали: правове відділення Київських (1907–1920) та юридичний факультет Одеських (1908–1920) вищих жіночих курсів, Новоросійський (Одеський) міжнародний інститут (1916–1920), Київський юридичний інститут (1917–1920). Також досліджувалися Київський (1906–1920) та Харківський (1908–1919) комерційні інститути, підвідомчі Міністерству торгівлі і промисловості, які давали широкі знання правових наук та згодом вже в статусі інститутів народного господарства, стали правонаступниками юридичних факультетів університетів та інших юридичних вищих шкіл.

З періоду радянської доби досліджено правові факультети Київського, Харківського та Одеського інститутів народного господарства, які перебували у відданні НКО та були єдиними осередками вищої юридичної освіти в УСРР, за винятком короткотермінових юридичних курсів, які знаходилися у подвійному підпорядкуванні НКО і НКЮ та готували практичних працівників органів юстиції; науково-дослідні кафедри «Проблеми сучасного права» (діяла при ХІНГ) і «Сучасних правових проблем» (діяла при ОІНГ) вивчалися як осередки наукової роботи.

Хронологічні рамки наукового дослідження визначені часовими періодами діяльності досліджуваних закладів. Зокрема, нижня часова межа першого періоду (1805–1875 рр.) визначається роком заснування першого на українських землях ліцею,

верхня – роком ліквідації останнього ліцею. Наступний період (початок ХХ ст. – дорадянський період) умовно розділений на два історичні відрізки: 1) дореволюційний, коли були створені вищі жіночі курси та професійні інститути; 2) української революції – продовжували діяти жіночі курси, професійні інститути та був створений Київський юридичний інститут. Третій період (1920–1930 рр.) – це строкові межі діяльності правових факультетів інститутів народного господарства.

Емпіричну основу дисертації склали матеріали вісімнадцяти фондів шести архівів України: Центрального державного історичного архіву України, м. Київ (ЦДІАК України), Центрального державного архіву вищих органів влади і органів державного управління України, м. Київ (ЦДАВОУ України), Державного архіву м. Києва (ДАК), Державного архіву Одеської області (ДАОО), Державного архіву Харківської області (ДАХО), Державного архіву Чернігівської області (Відділ державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині) (ДАЧО) та трьох фондів Інституту рукописів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (ІР НБУВ). Також до емпіричної бази увійшли нормативно-правові акти, опубліковані в офіційних виданнях органів державної влади, утворених на досліджуваних територіях, публікації в періодичних та продовжуваних виданнях періоду, що досліджується, наукові праці, мемуари, дисертації та автореферати, енциклопедичні та довідкові видання.

Методи дослідження. Методологію дослідження сформовано на основі методологічного плюралізму та інтеграційного підходу, що дозволило в оптимальному співвідношенні та єдності використати широкий спектр методологічних засобів (методів, методологічних підходів та принципів пізнання). Такі методологічні підходи як: антропологічний, цивілізаційний, аксіологічний та культурологічний дозволили відтворити віддалену у часі історико-правову реальність, складовою якої є юридична освіта й наука в неklasичних навчальних закладах. Зasadничими світоглядними принципами наукового пізнання стали: об'єктивність, всебічність, історизм, комплексність. Методологічне підґрунття дисертації склали філософсько-світоглядні, загальнонаукові та спеціально-наукові методи. Філософською світоглядною основою дослідження став діалектичний метод, який дозволив отримати повне та об'єктивне уявлення про юридичну освіту й науку як сукупність процесів і явищ, що постійно розвивалися. Важливо, що ці явища досліджувалися в динаміці та мінливості, а особливого значення набув конструктивно-критичний підхід до оцінювання подій і процесів. Історичний та логічний методи дали можливість дослідити систему юридичної освіти та науки в неklasичних навчальних закладах в різних часових зрізах та їхні сутнісні ознаки на окремих етапах розвитку (підрозділи 2.1, 3.1, 5.1). Метод системного аналізу дозволив вивчати освіту і науку як складні системні утворення, комплексно підійти до розгляду їхніх основних складових (розділи 2–6). Для системного дослідження важливими стали й системно-структурний та структурно-функціональний методи.

Порівняльний метод допоміг відшукати зв'язки правових основ освітньої та наукової діяльності досліджуваних навчальних закладів між собою та із іншими закладами, науковими установами й організаціями (розділи 2, 3, 5); виявити вплив наукової спадщини викладачів-юристів на вітчизняну юридичну науку (розділи 4, 6) та застосовувався для аналізу нормативного матеріалу. Методи аналізу і синтезу, сходження від конкретного до абстрактного і від абстрактного до конкретного були задіяні для створення термінологічного апарату (підрозділ 1.3), а також визначали

напряму застосування інших загальнонаукових та спеціально-наукових методів. Герменевтичний та дескриптивний методи дозволили зібрати факти для цілісного, послідовного викладу процесу зміни правового регулювання юридичної освіти та науки в досліджуваних закладах та інтерпретуючи тексти, свідомо подолати часову роз'єднаність між авторами текстів та дослідником. Хронологічний метод використано для визначення передумов становлення, еволюції правового статусу вищих шкіл, розвитку юридичної складової освіти в суворо хронологічному порядку (розділи 2, 3, 5) та організації юридичної науки (розділи 2, 4, 6). Статистичний метод застосовано для виявлення й опрацювання джерельної бази (підрозділ 1.2) та кількісно-якісних показників освіти (розділи 2, 3, 5).

Спеціально-історичні та спеціально-юридичні методи використано у їх оптимальному співвідношенні. Історико-генетичний метод задіяно при аналізі передумов розвитку вищої юридичної освіти в ліцєях (підрозділ 2.1), на жіночих курсах (підрозділ 3.2), в професійних інститутах (підрозділи 3.3, 3.4) і формування на їх базі осередків правової освіти раннього радянського періоду (підрозділ 5.2). Історико-порівняльний метод сприяв виявленню спільних рис організаційно-правових форм освітньої роботи навчальних закладів, їх навчально-методичного комплексу, формування професорсько-викладацького складу (розділи 2, 3, 5) та спільні ознаки окремих видів наукової роботи і співзвучність наукових пошуків учених-юристів, єдність та наступництво наукових досліджень (розділи 2, 4, 6; підрозділ 5.3). Формально-юридичний (догматичний) метод дозволив дослідити організацію юридичної освітньо-наукової діяльності відповідних закладів із точки зору їх відповідності праву, виявити та описати їхні ознаки, дослідити зміст програм викладання (розділи 2, 3, 5), розтлумачити поняття у сфері освіти та науки (підрозділ 1.3). За допомогою порівняльно-правового методу виявлено загальні закономірності і спільні ознаки у розвитку юридичної освіти і науки в окремих досліджуваних закладах (діахронне порівняння) в різні періоди їх функціонування (розділи 2, 3, 5). Суттєву роль в дослідженні відіграли юридична біографістика та просопографія, які сприяли персоніфікації дослідження, аналізу викладацького складу та створенню колективного портрету представників тогочасних наукових правових шкіл.

Комплекс цих методологічних засобів забезпечив об'єктивність та істинність пізнавального процесу. Докладніше згадані методи розкриті в підрозділі 1.3.

Наукова новизна одержаних результатів визначається тим, що вперше у вітчизняній історико-правовій науці здійснено комплексне дослідження основних тенденцій правового регулювання і організаційного забезпечення системи неklasичної юридичної освіти і науки на українських землях в період XIX ст. – 30-ті роки XX ст. та сформовано концептуальні пропозиції щодо вдосконалення сучасної системи української юридичної освіти та науки. Внесок автора у розроблення зазначеної проблематики визначають такі основні результати дослідження:

уперше:

- доведено, що у XIX ст. у Російській імперії поряд з класичною університетською освітою була створена система неklasичної елітарної юридичної освіти, яка детермінувалася двома рушійними силами: урядом, який, підтримуючи відкриття неklasичних навчальних закладів, задовольняв попит на професійні кадри без витрат значних державних ресурсів, та благодійниками, які, пропагуючи ідею

освіченості в суспільстві, забезпечували пристойну освіту своїм дітям і водночас виявляли свою прихильність державі та особисто монарху;

- обґрунтовано висновок, що у XIX ст. держава була монополістом в освітній сфері як одноосібний засновник і власник вищих шкіл, регулятор і контролер їх діяльності, основний замовник і роботодавець кваліфікованих юридичних кадрів для державного управління та судової системи, фундатор цільової спрямованості навчальних закладів, змісту та спеціалізації навчання, а отже – і певного державного «стандарту» юридичної освіти;

- з'ясовано, що ліцеї в українських губерніях Російській імперії за змістом правової освіти відповідали університетському рівню, втім утворювалися як утилітарні навчальні заклади для підготовки практичних працівників, тому держава отримувала, з одного боку, юристів широкого профілю, а з другого – юристів-практиків із необхідними знаннями і достатніми навичками в конкретних вузьких сферах юридичної діяльності;

- доведено, що наукові праці ліцейських учених з юриспруденції в XIX ст. сприяли появі юридичної періодики та юридичної літератури загалом та створили підґрунтя для формування окремих напрямів правознавчої науки, зокрема заклали основи для розвитку вітчизняного міжнародного права, фінансового права, цивільного та кримінального судочинства, судової медицини;

- виявлено, що в кінці XIX – початку XX ст. відбулася зміна вектору державної освітньої політики, основними складовими якої стали: формування недержавного сектора вищої освіти, становлення жіночої та професійної ланок вищої школи, розширення спектру спеціальностей, інноваційність освіти, демократичність та доступність вищої школи;

- визначено пріоритети реформи вищої юридичної освіти періоду руйнування самодержавства, зокрема: законодавче визначення цілей і завдань вищої юридичної освіти, формування її якісного змісту, запровадження спеціалізації професійних знань, підвищення рівня підготовки юристів та їх активності як суб'єктів освітнього процесу;

- обґрунтовано висновок, що в період української революції були закладені основи таких підвалин національної освітньої системи, як: широка автономія вищої школи, мінімізація втручання держави у діяльність навчальних закладів, демократизація вищої освіти, гарантування права на освіту та рівність за статевим і національним принципом, новаторство, комерційний характер освіти, благодійна підтримка осіб із високим освітнім потенціалом;

- визначено, що вища жіноча освіта в Російській імперії залишилася приватно-громадською, а державні заклади не стали загальнодоступними для жінок. Вищі жіночі курси забезпечили якісну юридичну освіту сотням українських жінок, і хоча реалізувати себе професійно жінки-юристки змогли лише після 1917 р., здобуті ними знання формували їхні політико-правові погляди і громадську свідомість, а відтак сприяли піднесенню рівня правової освіти і вихованню інтелектуальної еліти;

- доведено, що Київський юридичний інститут був інноваційним освітнім проектом професора В. І. Синайського, і як навчально-науковий заклад створив умови для впровадження диференціації професійної діяльності юриста, адже його унікальна структура, кілька рівнів освіти (середньо-спеціальна, вища, професійна) та спеціалізація (судовий, адміністративний та господарсько-правовий напрями) являла собою своєрідний навчальний комбінат з науково-практичною школою права;

– обґрунтовано доцільність використання унікального досвіду організації наукової діяльності Київського юридичного інституту, науково-практична школа права якого включала науковий семінарій (аналог сучасної аспірантури), практикум, технікум (своєрідний інститут підвищення кваліфікації для практикуючих юристів-початківців) та курси (для досвідчених правників), що може бути ефективною моделлю впровадження ідеї навчання протягом життя в освітньо-науковій діяльності сучасних закладів вищої освіти, з урахуванням їхнього статусу науково-дослідних установ;

– сформовано висновок про окремі позитивні наслідки реформи юридичної освіти в ранній радянський період, які доцільно врахувати при вдосконаленні сучасного правового регулювання відносин у сфері освіти, зокрема: встановлення фіксованої кількості закладів, які мали право підготовки юристів; впровадження спеціалізації та диференціації професійної діяльності юристів, введення номенклатури юридичних посад; запровадження державних гарантій працевлаштування випускників;

– доведено інноваційну сутність діяльності юридичних факультетів інститутів народного господарства та їх істотний внесок у розвиток вищої юридичної освіти України, оскільки за повної відсутності юридичних факультетів в університетах УСРР, вони стали потужними осередками підготовки кваліфікованих юристів і розвитку юридичних учень, а діяльність їхнього професорсько-викладацького складу забезпечила наступництво правознавчих ідей і знань, що дозволило уникнути замкнутості юридичної освіти і науки та сформувати плеяду талановитих науковців;

- зроблено висновок, що правові дослідження у 1920-х рр. були спрямовані на обґрунтування системи радянського права, розроблення та кодифікацію радянського законодавства, відтворення практики радянського державно-правового будівництва, а концентрація керівних функцій науково-дослідною роботою у центрі, принаймні в досліджуваній період, не завадила розширенню тематики правових досліджень;

- доведено, що внаслідок співпраці викладачів-юристів правових факультетів інститутів народного господарства та співробітників науково-дослідних установ було засновано своєрідний науково-навчальний комплекс, що дало поштовх для розвитку правових досліджень, формування окремих наукових напрямів та наукових шкіл;

удосконалено:

- історіографію розвитку юридичної освіти та науки через її систематизацію та джерельну базу дослідження шляхом включення до наукового обігу неопублікованих архівних матеріалів, а також невідомих чи маловідомих праць вчених-юристів досліджуваних закладів;

- каталог нормативно-правових документів, які склали імперське та радянське законодавство в освітньо-науковій сфері, що регулювали основні напрями навчальної та наукової роботи в досліджуваних навчальних закладах;

- періодизацію становлення і розвитку системи неklasичної юридичної освіти і науки на українських землях – виокремлено три періоди: ХІХ ст. вона представлена ліцеями як елітарними державними закладами; початок ХХ ст. та період української революції – недержавними (громадськими та приватними) вищими жіночими курсами й професійними інститутами; ранній радянський період – правовими факультетами інститутів народного господарства та науково-дослідними кафедрами права;

уточнено:

- біографічні відомості, оцінки і висновки про життя і діяльність учених-юристів досліджуваних закладів;

набули подальшого розвитку:

- наукові положення щодо нормативної джерельної бази в освітньо-науковій сфері на початку XIX ст.: через відсутність чіткої ієрархії нормативних актів, множинність їх видів і форм, суб'єктів видання, головний нормативний масив становили акти вищої юридичної сили; активна нормотворчість державних відомств та навчальних закладів поступово призвела до виокремлення вищого, відомчого і локального рівнів нормативного масиву та імперативного і диспозитивного способів нормотворення, внаслідок чого сформувалося російське освітнє законодавство;

- висновки щодо значення комерційних інститутів, які за організаційними формами були принципово новими типами вищих шкіл Російської імперії, створили унікальну систему навчання з інтегрованим економіко-юридичним напрямом освіти, сформували власну педагогічну школу й за час свого функціонування стали важливими складовими системи вищої юридичної освіти держави;

- положення про першість Новоросійського (Одеського) міжнародного інституту в започаткуванні підготовки юристів-міжнародників для дипломатичного корпусу, широкого вивчення порівняльного правознавства та часткове наступництво освітньо-наукових міжнародно-правових традицій інституту та факультету зовнішніх торгових відносин ОІНГ і секції сходознавства Одеської філії ВУНАС;

- положення щодо наукової оцінки радянських освітніх реформ, які базувалися на більшовицькій ідеологічній доктрині, тому характеризувалися крайньою формою раціоналізму освіти, утвердженням командного стилю управління, орієнтацією на кількісні показники на шкоду якості навчання, а також негативних та позитивних наслідків цих реформ;

- наукові положення щодо значення правових факультетів інститутів народного господарства у розвитку юридичної освіти і науки: доведено існування науково-навчального комплексу, який охоплював предметні комісії правових факультетів інститутів народного господарства та науково-дослідних кафедр права і правничих наукових установ Всеукраїнської Академії наук;

- оцінки наукових здобутків учених-юристів досліджуваних закладів та висновки про науково-пізнавальне та науково-практичне значення їх спадщини: доведено їх значення як фундаменту для розвитку і вдосконалення права, а також зв'язок відповідних наукових ідей і концепцій із сучасною правовою доктриною.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що сформульовані та обґрунтовані в дисертації висновки і пропозиції мають науково-теоретичне і практичне значення у: *практичній діяльності* – для вдосконалення організаційних засад юридичної освіти у закладах вищої освіти; *науково-дослідній діяльності* – як підґрунтя для подальших наукових досліджень історії розвитку правового регулювання вітчизняної юридичної освіти та науки та галузевих правових досліджень; у *навчальному процесі* – для удосконалення навчально-методичного забезпечення та викладання окремих тем навчальних курсів «Історія держави і права України», «Історія політичних і правових учень» та галузевих юридичних дисциплін (акт впровадження результатів дисертаційного дослідження в навчальний процес у ДВНЗ «Київський національний економічний університет ім. Вадима Гетьмана» від 22. 10. 2020 р.)

Особистий внесок здобувача. Дисертація написана здобувачем самостійно та є завершеною роботою, де на підставі ґрунтовного міждисциплінарного осмислення, і комплексного аналізу й інтерпретації масиву джерел і літератури, сформовано власні

авторські висновки щодо задекларованої проблематики. Переважна більшість використаних першоджерел раніше не з'являлися в науковому обігові.

Апробація результатів дисертації. Основні положення й висновки дисертації були оприлюднені в доповідях і повідомленнях на 14 науково-практичних конференціях та круглому столі 2012–2019 рр.: Международной научно-практической конференции «Право и экономика в государствах – бывших республиках СССР: история и современность, проблемы и перспективы развития» (г. Санкт-Петербург, 20-21 декабря 2012 г.); XXIX Міжнародній історико-правовій конференції «Джерела права України, інших країн та міжнародної спільноти країн: історія та сучасність» (м. Феодосія, 19-22 вересня 2013 р.); IV міжнародній науково-практичній конференції «Правові відносини: проблеми теорії і практики» (м. Київ, 15 лист. 2013 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Право, суспільство і держава: форми взаємодії» (м. Київ, 14-15 березня 2014 р.); Круглому столі «Пенітенціарна наука і практика крізь призму юридичної біографістики», (м. Київ, 07 квітня 2014 р.); Міжнародній науковій конференції «Десяті юридичні читання. Юридична освіта та наука в Україні: традиції та новації» (м. Київ, 15-16 травня 2014 р.); XXX Міжнародній історико-правовій конференції «Конституція і державотворення: національні традиції та світовий досвід» (м. Чернігів, 4–6 липня 2014 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Європейські стандарти захисту прав у цивільному судочинстві: випробування часом» (м. Київ, 26 вересня 2014 р.); V міжнародній науково-практичній конференції «Поняття та категорії юридичної науки» (м. Київ, 18 листопада 2014 р.); XXXI Міжнародній історико-правовій конференції «Державний суверенітет, національна безпека і світовий правопорядок в історико-правовому вимірі» (м. Берегове, 27–30 листопада 2014 р.); XXXII Міжнародній історико-правовій конференції «Сила права і право сили: історіографічний вимір та сучасне бачення проблеми» (м. Полтава, 28–31 травня 2015 р.); XXXIII Міжнародній історико-правовій конференції «Права людини та основоположні свободи: історія та перспективи розвитку (до 800-річчя Великої хартії вольностей)» (с. Коблеве, 17–20 вересня 2015 р.); VII Міжнародній науково-практичній конференції «Ефективність норм права» (м. Київ, 17 листопада 2016 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Основні права людини: розуміння та виклики» (м. Київ, 10 грудня 2019 р.).

Публікації. Основні положення й висновки дослідження висвітлено в 61 науковій публікації, з яких: 1 – монографія; 41 стаття у наукових фахових виданнях в галузі юридичних наук (в т.ч. 4 – у наукових періодичних виданнях інших держав); 14 – публікацій апробаційного характеру; 5 – публікацій, які додатково висвітлюють результати дослідження.

Структура та обсяг дисертації зумовлені метою і завданнями дослідження. Робота складається з анотації українською, російською та англійською мовами, списку публікацій здобувача за темою дисертації, вступу, шести розділів, які об'єднують двадцять один підрозділ, висновків, списку використаних джерел (1317 позицій на 118 сторінках) та додатків (на 58 сторінках). Загальний обсяг дисертації складає 647 сторінок, з яких основний текст – 407 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **Вступі** обґрунтовано актуальність теми дисертаційної роботи, висвітлено її зв'язок із науковими програмами, темами; визначено мету і завдання, об'єкт та предмет

дослідження, охарактеризовано методологічну базу, окреслено хронологічні рамки, територіальні межі та предметну основу дослідження, сформульовано наукову новизну, теоретичне та практичне значення отриманих результатів, зазначено особистий внесок здобувача, наведено відомості щодо апробації основних положень дисертації та публікацій, у яких викладені її результати та дані про структуру й обсяг роботи.

Розділ 1. «Стан розробленості наукової проблеми, джерелознавчі та теоретико-методологічні основи дослідження» складається з трьох підрозділів, де розкриті загальні наукознавчі і методологічні аспекти дослідження.

Підрозділ 1.1. «Стан наукових досліджень проблеми розвитку юридичної освіти та науки» присвячений аналізу та систематизації наявної наукової літератури з. Зазначено, що дотична до теми література досить масштабна, але різнопланова за проблематикою, глибиною її висвітлення, методологічними підходами та джерельною базою, її масив опрацьовано за проблемно-хронологічним принципом; виділено дві групи праць, в кожній з яких також здійснено систематизацію за часом проведення дослідження, виокремлено суто юридичні праці та праці з відчутним українознавчим аспектом і написані в еміграції.

До першої групи віднесено роботи, присвячені розвитку освіти і науки в імперський період та період української революції, де виокремлено: *по-перше*, загальні роботи з історії вищої освіти та науки, зокрема й юридичної, авторами яких є: вчені класичної доби (Д. І. Багалій, М. Ф. Владимирський-Буданов, В. М. Гессен, В. С. Іконников, О. І. Маркевич, М. П. Чубинский, В. Я. Шульгін, П. Є. Казанський, Л. Й. Петражицький, С. В. Рождественський, М. І. Сухомлинов, Г. Ф. Шершеневич), радянські вчені (К. Т. Галкін, Р. Г. Еймонтова, Я. Звігальський, Т. Н. Камзолова, Г. Г. Кричевський, В. М. Курцін, М. А. Кушнар'ов, В. Р. Лейкіна-Свірська, Г. Е. Павлова, Є. В. Соболева, О. Ф. Шебанов, Г. І. Щетініна), автори-емігранти (С. О. Сірополко, Є. В. Спекторський) та сучасні автори (В. І. Андрейцев, П. С. Берзін, О. Л. Войно-Данчишина, І. С. Гриценко, Л. Г. Заблоцька, О. Є. Іванов, Н. М. Зипуннікова, С. В. Ківалов, В. Г. Кинельов, О. М. Ковальчук, О. Л. Копиленко, В. А. Короткий, І. В. Костенко, С. М. Мельник, І. М. Мищак, О. В. Нагорнюк, Н. О. Пасічник, Е. А. Писарева, В. В. Скопенко, В. А. Сминтина, В. О. Томсинов, В. І. Ульяновський, І. Б. Усенко, Ю. С. Шемшученко, О. Н. Ярмиш та ін.); *по-друге*, праці, що розкривають історію заснування та діяльності ліцеїв і гімназій вищих наук у ХІХ ст. та жіночих курсів й професійних інститутів на початку ХХ ст., авторами яких є: дорадянські вчені (А. Л. Анджейовський, Д. І. Багалій, П. М. Батюшков, О. М. Деревницький, Н. Зінченко, В. С. Іконников, Н. В. Кукольник, М. О. Лавровський, В. Ф. Лазурський, М. І. Ленц, І. А. Линниченко, О. Ліхачова, Т. В. Локоть, О. І. Маркевич, І. Г. Міхневич, О. А. Назаревський, Є. В. Петухов, М. І. Покровська, А. О. Скальковський, І. О. Сребницький, М. І. Теодорович, В. Теплов, К. Р. Шохоль, В. Я. Шульгін, О. М. Щербина), автори радянського періоду (М. П. Василенко, А. Г. Готалов-Готліб, І. Г. Малинко, Э. А. Павлюченко, О. О. Рябінін-Склярєвський, Г. А. Тишкин, Т. М. Федотова), сучасні вітчизняні та іноземні автори (Д. Бовуа, М. Богачевська-Хом'як, В. В. Бобров, Т. Д. Бондар, О. Л. Войно-Данчишина, М. Данілевічова, Ж. Ю. Даюк, І. А. Добрянський, Л. Заштовт, О. Д. Єгоров, К. А. Кобченко, С. М. Коляденко, І. В. Корнієнко, А. В. Лопухівська, Е. Л. Лортікян, О. В. Мельник, С. І. Михальченко, Л. В. Міхневич, О. Є. Музичко, О. В. Нестерцова-Собакар, А. Ф. Павленко, Н. О. Пасічник, В. С. Пономаренко, В. В. Постолатій,

М. С. Рижкова, М. Ролле, Н. А. Сейко, Л. Смоляр, В. Л. Степанов, Є. П. Степанович, А. О. Торубара, Я. Б. Турчин, Т. А. Удовицька, І. Б. Усенко, Я. Ходаковська, А. Фабіановські, С. Р. Чуйко, А. І. Чуткий, Л. Яновський та ін.).

До другої групи віднесено публікації, присвячені розвитку освіти і науки в радянській Україні (1920–1930 рр.). Це, насамперед, ювілейні радянські видання, а також окремі історичні хроніки діяльності інститутів народного господарства, поодинокі бібліографічні статті чи некрологи провідних правників того часу, авторами яких були: Б. М. Бабій, М. І. Бажанов, М. П. Василенко, В. Е. Грабар, М. А. Гурвич, А. Б. Дубровіна, О. С. Іоффе, В. М. Катрич, Є. І. Кельман, А. Є. Кристер, С. Н. Ландкоф, Л. О. Окіншевич, В. І. Пітов, В. Б. Попов, В. П. Портнов, М. В. Птуха, А. Й. Рогожин, В. І. Серебровський, О. Ф. Скакун, В. В. Сташис, О. М. Сухий, С. І. Тихенко, В. М. Терлецький, Т. Ф. Шаркова, Б. О. Язловський та ін.). До цієї групи примикають і праці, опубліковані за кордоном, авторами яких є: М. Д. Антонович, О. О. Гольденвейзер, Д. І. Дорошенко, П. Клунний, С. П. Наріжний, О. П. Оглоблін, Л. О. Окиншевич, Я. М. Падох, Н. Д. Полонська-Василенко, Д. Ф. Соловей. Сучасні дослідження довоєнного періоду представлені працями Н. В. Агафонової, Т. І. Бондарук, М. В. Буроменського, Г. М. Грабовської, Л. П. Депенчука, А. С. Довгерта, В. В. Липинського, М. І. Мірошніченка, Л. В. Міхневич, І. М. Мищака, О. В. Сенаторової, І. Б. Усенка, О. В. Тарасова, В. Я. Тація, Ю. С. Шемшученка та ін.

І хоча більшість робіт є узагальнюючими працями з історії вищої освіти, представлений доробок став фундаментом для вирішення поставлених у дисертації завдань. Підкреслено, що комплексне історико-правове дослідження правового регулювання та організаційного забезпечення системи неklasичної юридичної освіти і науки в досліджуваній період дотепер відсутнє.

У *підрозділі 1.2. «Джерельна база дослідження»* зроблено висновок про специфічність джерельної бази, адже вивчалоясь правове регулювання діяльності численних неklasичних навчальних закладів, які діяли на українських територіях у різні історичні епохи, підпорядковувалися різним державам, державно-політичним режимам та перебували у віданні різних державних установ. Джерела нерівномірні за обсягом та видом інформації, однак є цілком достатніми для повного і всебічного вирішення завдань дисертації.

Весь масив джерел виокремлено в чотири основні групи. Першу групу формують нормативно-правові акти, що становлять російське та радянське законодавство про вищу освіту (видання законодавчих та інших нормативних актів Російської імперії, інкорпоровані в зібраннях законів, постанов та розпоряджень тощо). До цієї групи примикають опубліковані матеріали офіційного діловодства (звіти та витяги зі звітів міністра народної освіти, огляди діяльності відомства за окремі роки, звіти навчальних закладів) та численні локальні акти (правила, інструкції, плани, програми), які вміщені в «Журнале Министерства народного просвещения» (381 том). Нормативні акти радянського періоду містяться в офіційних виданнях: «Собрание Узаконений Украинской ССР», «Збірник декретів, постанов, наказів по комісаріату освіти», «Вестник Наркомоса», «Бюлетень Наркомосу», «Збірник чинного законодавства УСРР про народну освіту» та ін.

Другу групу джерел становлять документи з фондів архівних установ: Державного архіву м. Києва (Ф. 16 – Київський університет; Ф. 153 – Київський комерційний інститут; Ф. 229 – Вищі комерційні курси Міністерства торгівлі і

промисловості; Ф. 243 – Київський юридичний інститут; Ф. 244 – Київські вищі жіночі курси, Ф. Р-871 – Київський інститут народного господарства); Державного архіву Одеської області (Ф. 44 – Рішельєвський ліцей; Ф. 334 – Одеські вищі жіночі курси; Ф. 451 – Одеський вищий міжнародний інститут; Ф. Р-129 – Одеський інститут народного господарства); Державного архіву Харківської області (Ф. Р-1149 – Харківський інститут народного господарства); Державного архіву Чернігівської області (Відділ державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині) (Ф. 1359 – Ніжинський юридичний ліцей князя Безбородька); Центрального державного архіву вищих органів влади і органів державного управління України, м. Київ (Ф. 166 – Народний комісаріат освіти УСРР); Центрального державного історичного архіву України, м. Київ (Ф. КМФ-12; Ф. 442 – Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора; Ф. 707 – Управління Київського навчального округу, м. Київ; Ф. 710 – Волинський (Кременецький) ліцей; Ф. 858 – Фонд М. М. Паше-Озерського) та Інституту рукописів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського: іменні фонди «Василенко Микола Прокопович» (Ф. 40), «Синайський Василь Іванович» (Ф. 145), «Скорделі Пантелеймон Костянтинович» (Ф. 147).

До третьої групи належать наукові продовжувані та періодичні видання досліджуваного періоду. Це, насамперед, ліцейські видання, інститутські часописи та університетські наукові видання, а також періодичні і наукові видання дорадянської та радянської доби (всього близько 60 видань). Особливе значення для дослідження мали наукові видання ВУАН, зокрема її офіційні звіти («звідомлення») та збірники наукових праць окремих академічних установ юридичного профілю.

Четверту групу джерел склали спогади та автобіографічні матеріали таких діячів як: С. Я. Боровий, В. І. Вернадський, О. О. Гольденвейзер, О. Р. Гюнтер, О. О. Малиновський, Л. О. Окіншевич та інші.

Зазначено, що джерельна база є обширною та репрезентативною. Джерела, зокрема й уперше введені у науковий обіг, доповнювали одне одного і дозволили комплексно та критично дослідити розвиток системи юридичної освіти і науки в неklasичних навчальних закладах на теренах України у ХІХ ст. – 30-ті роки ХХ ст.

Підрозділ 1.3. «Методологія та поняттєво-термінологічний апарат дослідження» присвячений аналізу використаних в дисертації методологічних засобів. Підкреслено, що вивчення системи юридичної освіти та науки здійснювалося в оптимальному співвідношенні та єдності методів, методологічних підходів та принципів пізнання, які сформовані на основі методологічного плюралізму та інтеграційного підходу. З урахуванням специфіки історико-правового дослідження серед методологічних підходів використані антропологічний, цивілізаційний, аксіологічний та культурологічний, які дали можливість відтворити найвірогіднішу картину віддаленої у часі історико-правової реальності та її складової – юридичної освіти та науки в неklasичних навчальних закладах. Визначальними стали загальні принципи наукового пізнання: об'єктивності, всебічності, історизму, комплексності; тоді як методи умовно об'єднані у три групи: філософсько-світоглядні, загальнонаукові та спеціально-наукові.

У цьому ж підрозділі розкривається природа й сутність основних категорій та понять, що є ключовими для даної наукової проблеми, які формувалися в процесі виявлення основних теоретично значущих фактів і правових явищ, а також

виявляються їх загальні ознаки, властивості. Зазначено, що для даної теми принципового значення набуло з'ясування змісту окремих понять в їх розумінні конкретної історичної епохи, що дозволило уникнути екстраполювання сучасних терміно-понять на минулі часи і навпаки.

Розділ 2. «Становлення системи некласичної юридичної освіти та науки в українських губерніях Російської імперії в ХІХ ст.» включає чотири підрозділи, у яких розкрито процес становлення законодавства в освітній сфері, здійснено аналіз нормативного забезпечення системи юридичної освіти та науки загалом та в українських (за територією) ліцєях Російської імперії у ХІХ ст. зокрема.

У підрозділі 2.1. *«Розвиток законодавства в освітній сфері та нормативного забезпечення юридичної освіти і наукової юриспруденції»* доведено, що на початку ХІХ ст. освіта і наука стали окремим напрямом державної політики Російської імперії. З'ясовано, що в результаті освітньої реформи було створено нормативну базу в освітньо-науковій сфері, основний масив якої становили законодавчі акти, які різнилися за видами, формами, суб'єктами їх видання, але після затвердження імператором вони всі ставали актами вищої юридичної сили. Згодом були сформовані кілька рівнів нормативного масиву (вищий, відомчий, локальний). Вищий рівень складали саме законодавчі акти, але оскільки загального виду законодавчого акту не існувало, а, термін «закон» для позначення акта вищої юридичної сили в Російській імперії стали вживати лише з 1906 р. основною формою законодавчих актів про вищу освіту та науку в ХІХ ст. були укази, які іменувалися як укази, регламенти, маніфести, рескрипти, статuti, правила, установчі грамоти тощо. Відомчий рівень включав нормативні акти міністерства. Циркуляри МНО існували у формі інструкцій, роз'яснень, дозволів, донесень, записок, правил, положень, планів тощо, які згодом теж були інкорпоровані у спеціальні збірки постанов і розпоряджень міністерства. Локальний рівень складали акти навчальних закладів у формі розпоряджень правлінь, ухвал рад, правил, протоколів, звітів. Зроблено висновок, що у ХІХ ст. було створено законодавство імперії в освітньо-науковій сфері, сформовано окремі напрями правового регулювання вищої освіти, як-от: сфера управління; матеріально-фінансове забезпечення; внутрішня структура, повноваження та правовий статус керівних органів; освітня та наукова діяльність; науково-атестаційна система та ін.

Доведено, що за порівняно короткий проміжок часу були створені система державних органів управління освітою та ієрархічна мережа навчальних закладів з університетами на вищій сходинці. Становлення власне системи юридичної освіти та зародження галузевої юридичної науки було зумовлено суспільно-політичними процесами. Масштабні перетворення державного життя, розвиток законодавства, реформування судових органів тощо потребували кадрового забезпечення передусім державного апарату. Тож основним замовником і роботодавцем випускників-юристів була держава, що обумовило зростання престижу таких професійних знань та попиту на юристів. Уряд визначав спрямованість та зміст навчання, це породжувало певну спеціалізацію підготовки чиновників і стало поштовхом до виникнення поряд з юридичними факультетами університетів ліцєїв, гімназій вищих наук, вищих училищ, зазвичай утилітарного характеру, які мали сформувати освічене чиновництво середньої та вищої ланки з необхідними юридичними знаннями і фаховими навичками.

Законодавчою основою діяльності вищих шкіл були університетські статuti, власне статuti самих елітарних закладів та численні циркуляри міністерства.

Нормативне закріплення переліку юридичних кафедр, каталогу, обсягу і змісту викладання циклу юридичних дисциплін, у підсумку, створило своєрідний державний стандарт юридичної освіти. А в процесі змін положень про надання наукових ступенів та численних постанов і розпоряджень МНО були сформовані напрями наукової юриспруденції, єдина централізована атестаційна система та загальнодержавна номенклатура юридичних спеціальностей. Законодавчо закріплена процедура підготовки наукових кадрів забезпечувала систему правових гарантій викладацької діяльності, що зумовило стійку довіру до професії та її престиж.

Підрозділ 2.2. «Організаційно-правові засади впровадження правознавчих курсів у Волинській гімназії / Волинському (Кременецькому) ліцеї (1805–1833)» присвячений аналізу діяльності закладу як вищої гімназії (1805–1819) та ліцею (1819–1833). Заклад забезпечував підготовку фахівців як для загальнодержавних, так і регіональних потреб. Статут ліцею регламентував його управлінське та навчальне життя. Його унікальна організаційно-навчальна структура забезпечувала три ступені освіти (початкову, середню та вищу) та своєрідний комплекс вищого начального закладу і професійної школи. Зміст і рівень викладання в ліцеї дозволили урівняти статус його випускника зі статусом випускника університету.

З'ясовано, що в ліцеї не існувало окремого правового відділення, проте обсяг вивчення юридичних наук відповідав рівню юридичних факультетів університетів та тогочасному рівню розвитку права. Майстерність викладачів (які не поступалися професорам університетів) та інноваційні методики навчання (використовувалися структурно-логічні схеми: інсценування судових засідань тощо) вивели викладання права на високий рівень. Особливістю програм правових наук була їх спрямованість на засвоєння місцевого права. За західноєвропейською традицією домінуючим в ліцеї було природне право, також вивчали судочинство, політичне (державне) право, торгівельне, міжнародне, римське право та місцеві закони (цивільне та кримінальне польсько-литовське право), а згодом і російське право; читали й прикладний курс «право, пов'язане із землемірством». Чітка теоретична основа діяльності школи, реалізована на таких принципах навчання, як наочність, доступність, зв'язок навчання із життям, науковість, демократичність у виборі змісту освіти, систематичність, міцна матеріальна база і виважена кадрова політика забезпечили високу ефективність освітнього процесу.

Доведено, що ліцейські професори-юристи відіграли значну роль у підготовці правознавців та у формуванні інтелектуальної еліти краю. Вони популяризували право, своїми працями підсилювали інтерес до правознавства і створювали підґрунтя для майбутніх досліджень. Правові знання ставали доступнішими українцям, а публічні заходи ліцею впливали на формування їх політико-правових поглядів і громадської свідомості. Врешті ліцей мав значний вплив на освітні традиції українців та заклав підвалини національної школи.

У *підрозділі 2.3. «Нормативне регулювання освітньо-наукової діяльності юридичного відділення Рішельєвського ліцею (1817–1865)»* підкреслено, що за майже 50-літню історію Рішельєвський ліцей пережив етапи свого становлення, розквіту й занепаду. Визначено, два періоди діяльності ліцею як школи підготовки юридичних кадрів: перший (1818–1837 рр.) – час дії Статуту 1817 р., коли заклад тяжів більше до середньої школи; другий (1838–1865 рр.) – час дії Статуту 1837 р., коли він набув ознак вищої школи університетського рівня. У перший період правознавців готували в училищі правознавства і політичної економії. Блок правових наук включав: теорію

загального права, російське правознавство, науку про фінанси, поліцейську науку та політичну економію. У другий період завданням ліцею була підготовка фахівців із системними знаннями у сфері юриспруденції (юридичне відділення) та спеціалістів державного управління із знаннями публічно-правових дисциплін (камеральне відділення). Каталог юридичних дисциплін майже повністю відповідав курсу університету, щоправда перелік кафедр ліцею дещо відрізнявся від університетських.

Випускники ліцею мали право на зайняття достатньо високих посад на державній службі. У перший період випускники набували чин IX класу (такий високий ранг в імперії мали тільки вихованці Училища правознавства та Олександрійського (Царськосельського) ліцею), а в другий період – чин XII класу Табелі про ранги та отримували звання дійсного студента і допускалися до іспиту на звання кандидата. Рішельєвський ліцей не складав конкуренції університетам, але не можна заперечувати його здобутків у підготовці фахівців. За перший період право на чин отримали 88 випускників, з яких щонайменше 25 вихованці-юристи; за другий період атестати отримали 808 випускників, з яких 282 особи юристів і 334 – закінчили камеральне відділення, тож 77 % усіх випускників ліцею мали ґрунтовну юридичну підготовку. Випускниками ліцею були відомі вчені: К. І. Бернштейн, С. В. Пахман, І. Г. Табашніков, М. В. Шимановський та ін.

Обґрунтовано особливість положення ліцейських викладачів, які, маючи аналогічний правовий статус з професорами та ад'юнктами університетів, не вважалися вченими, хоча активно вели наукову роботу. Наукова продукція в той час не була багатою ні кількісно, ні якісно, однак це були перші спроби наукового опрацювання правових проблем. Окремі оригінальні праці мали дослідники історико-правової науки та ліцейські вчені, які працювали в галузі кримінального права та судочинства, державного права та проблем міжнародного фінансового права, останні були серед перших дисертаційних робіт у царині міжнародного права. В ліцеї було започатковано вивчення судової медицини.

У підрозділі 2.4. «*Правова регламентація навчальної та наукової діяльності Ніжинського ліцею князя Безбородька (1840–1875)*» підкреслено, що Юридичний ліцей став спеціальною юридичною школою для підготовки юристів-практиків, суддів, слідчих, нотаріусів та інших чиновників судових установ. Оскільки метою його діяльності було поширення ґрунтовних знань вітчизняного законодавства, то юридична освіта в ньому мала утилітарний характер, а викладання зводилося до вивчення Зводу законів Російської імперії, тобто законодавства, а не права як явища та носило суто практичний характер.

За організацією навчального процесу, структурою та правами ліцей був наближений до університету. Підтвердженням належності закладу до вищої школи був високий табельно-посадовий статус його випускників, який відрізнявся від статусу випускника й університету, і Рішельєвського ліцею. Маючи права на чин XII або XIV класу, випускники ліцею не отримували звання кандидата чи дійсного студента. Його вихованцями були діти дворян, духовенства та військових, міщан та селян, тобто ліцеїстами переважно ставали українці. Ліцей підготував 848 фахівців, з яких 436 – мали чин XII класу і 402 – XIV класу. Знані юристи: П. Г. Редькін, В. В. Тарновський, М. К. Ренненкампф, Ф. І. Леонтович навчалися в Ніжині.

Особливістю викладацького корпусу ліцею було те, що він складався з професорів (посади ад'юнкта не існувало), які прирівнювалися до своїх

університетських колег та мали ті ж привілеї, але не вважалися вченими. Проте вони вели активну наукову роботу, захищали дисертації. Значні здобутки мали професори державного, фінансового, цивільного, кримінального права та судочинства; відомі й твори та лекційні курси із історії руського права.

Розділ 3. «Трансформація системи юридичної освіти на початку ХХ ст. та в роки української революції» складається з трьох підрозділів, у яких здійснено аналіз концепції державної освітньої політики імперії на початку ХХ ст.; розкрито особливості зародження національної освітньої системи в період української революції, а також становлення громадської та приватної вищої школи, юридичної жіночої освіти та юридичної освіти в професійних навчальних закладах.

У підрозділі 3.1. «Реформа державної освітньої політики імперського періоду та періоду української революції» встановлено, що трансформація освітньої системи на українських землях відбувалася у вкрай несприятливих суспільно-політичних і соціально-економічних умовах. Освітня сфера Російської імперії на початку ХХ ст. зазнала змін: відбулося становлення недержавного сектора освіти. У правовій регламентації освітньої політики поряд з імперативним методом застосовувався дозвільний, нормотворчої діяльності окрім держави, долучилися недержавні вищі школи як самостійні суб'єкти освітніх відносин, але держава чітко визначала правові механізми державного контролю за їх діяльністю. Правовій регламентації підлягали: підпорядкованість, органи управління, система фінансування, підбір викладачів, перелік дисциплін, їх зміст, правила прийому та випуску. Доведено, що така регламентація з боку держави призвела до формування певного стандарту вищої освіти, що позитивно позначилося на розвитку всієї освітньої системи країни. Недержавні навчальні заклади істотно розширили спектр спеціальностей, змінили соціальний і кількісний склад студентства, заклали основи для демократичних та інноваційних тенденцій у вищій школі. У царині юридичної освіти було започатковано жіночу освіту, економіко-юридичний та дипломатичний напрями готували фахівців, які були затребувані у сфері як внутрішніх економічних, торгових, комерційних, банківських відносин, так і у вирішенні юридичних питань зовнішньополітичної та зовнішньоекономічної політики.

Визначено кардинальні зміни освітньої системи періоду діяльності Тимчасового уряду, українських національних урядів та радянського уряду. Лібералізація суспільних відносин цієї доби відкрила шлях до автономії, новаторства та демократизації вищої школи. Тимчасовим урядом були здійснені спроби ліквідувати гендерні, релігійні та станові обмеження реалізації права на освіту; запровадити принципи широкої автономії, мінімізації втручання держави у діяльність вищих шкіл та гарантування права на освіту представникам різних соціальних груп. Для українських земель важливим надбанням цього періоду було розгортання національного руху за українізацію освіти.

За часів національних урядів (Центральної Ради, Української держави та Директорії) основним завданням освітньої політики було створення національної школи, вирішення питань зміни управління, структури освіти, організації матеріального, кадрового, грошового та правового забезпечення вищих шкіл. Проголошені принципи децентралізації управління освітою, забезпечення права особи на освіту та її безоплатність і доступність для всіх верств населення стали основою для зародження національної освітньої системи.

Доведено, що перші радянські освітні реформи були непослідовними та суперечливими. Вищу школу було націоналізовано, право на всебічну і безоплатну освіту відкривало вільний вступ до вищих навчальних закладів, але така демократизація здійснювалася в інтересах пролетаріату, а скасування вступного освітнього цензу зумовило радикальне розшарування студентської аудиторії, що негативно позначалося на якості навчання. Правовою основою діяльність урядових структур у сфері освіти були низка розрізаних декретів, інструкцій та постанов. Відбулася централізація системи управління, встановлено жорсткий державний контроль діяльності освітніх закладів, скасовано автономію вищої школи. Затверджено схему народної освіти, де вищу школу становили технікуми, робітфаки та інститути. В основу реформи вищої школи було покладено принцип вузького практицизму, а головна увага приділялася професійній освіті.

У підрозділі 3.2. *«Розвиток правового регулювання вищої жіночої юридичної освіти»* увагу зосереджено на питанні права жінок на вищу освіту. Зазначено, що в країнах Західної Європи проблему доступу жінок до вищої школи вирішили ще в середині XIX ст., надавши жінкам право навчатися в державних університетах та створивши мережу вищих жіночих навчальних закладів. У Російській імперії цей процес пройшов кілька етапів: спочатку жінки здобували освіту в європейських університетах (з середини XIX ст.); далі у вітчизняних університетах відвідували публічні лекції без будь-яких прав студентів (кінець XIX ст.); потім на правах вільних слухачок були допущені в університети (на початку XX ст.); і врешті здобували юридичну освіту у вищих жіночих закладах (з 1907 р.). Державна освіта так і не стала загальнодоступною для російських жінок, але в реалізації професійних знань вони пройшли шлях від повної заборони професії жінки-юриста до права займатися адвокатською діяльністю (з 1917 р.).

На українських теренах вищу юридичну освіту жінки здобували на Київських (з 1907 р.) та Одеських (з 1908 р.) вищих жіночих курсах. Курси засновувалися як школи університетського типу, але лише у 1912 р. їх випускниці були допущені до складання іспитів в університетських комісіях, а з 1913 р. київські, а з 1915 р. й одеські слухачки були зрівняні в правах зі студентами університетів, а статус вищого закладу курси здобули у 1916 році. Їх структура та форми внутрішнього управління мали риси демократії, вони володіли певною самостійністю у вирішенні питань внутрішнього устрою, організації навчального процесу, добору викладачів, але перебували під пильним наглядом уряду. Вони були на повному самозабезпеченні: мали непостійні ресурси, але фінансову свободу від урядових установ для створення власної матеріально-технічної бази. Академічна самостійність жіночих закладів дозволяла втілювати цікаві новаторські задуми. Обов'язкові дисципліни, які вивчали жінки, відповідали університетським курсам, тоді як необов'язкові – давали професійну спеціалізацію, яка збільшувала шанси випускниць на успішне працевлаштування.

Контингент слухачок постійно зростає: від кількох десятків до кількох сотень, а в Києві в окремі роки сягав за тисячу осіб. Тож осередки жіночої юридичної освіти Києва та Одеси заклали основи жіночої юриспруденції в Україні та забезпечили її збереження та передачу ідей юридичної освіти та науки до наступних поколінь.

У підрозділі 3.3. *«Передумови та становлення інтегрованої економіко-юридичної освіти в комерційних інститутах»* визначено, що формування вищої комерційної освіти було зумовлено культурно-історичними, соціально-економічними та суспільно-

політичними процесами кінця XIX – початку XX ст. Київський та Харківський комерційні інститути стали принципово новими типами навчальних закладів, що готували фахівців за новим економіко-юридичним напрямом освіти. Їх діяльність була чітко регламентована нормами законів та положень. Динамічний розвиток інститутів перетворив їх на повноцінні вищі школи державного рівня. Процес зміни їх статусу пройшов кілька етапів: від приватних чи громадських комерційних курсів, до комерційних інститутів з правами державних закладів та їх націоналізації. Однак, маючи статус державних, інститути значно відрізнялися від казенних шкіл: демократичні принципи їх діяльності давали широкий простір для громадської ініціативи у сфері внутрішнього устрою, організації навчального процесу, розробленні планів і програм, добору викладацьких кадрів. Водночас вони виконували і особливі функції – давали вищу освіту соціальним групам, які не могли навчатися в державних закладах з огляду на обмеження за станом, статтю та національністю; опановували нові напрями підготовки фахівців; формували оригінальну навчально-допоміжну базу; збільшували кількість студентів та кваліфікованих спеціалістів, а відтак у цілому впливали на формування інтелігенції.

Комерційні інститути були школами інтенсивного навчання, програми й навчальні плани мали інноваційний характер, оскільки підготовка фахівців такого профілю здійснювалася вперше. У навчанні органічно поєднували економічні, юридичні і комерційно-технічні науки. Розвиток юридичної освіти в інститутах пов'язаний з формуванням ідеї поєднання права й економіки в окремий економіко-юридичний напрям, що забезпечував широке вивчення класичних юридичних курсів та розширення спеціальних курсів, які забезпечували розуміння правових основ торгово-економічних відносин. У комерційних інститутах широко застосовували інноваційні засоби навчання з відповідною методикою: семінари та експериментальну працю в кабінетах, лабораторіях, музеях, гуртках, виробничі екскурсії та закордонні наукові відрядження; заснована в них система навчання стала основою діяльності їх наступників – інститутів народного господарства. Солідна навчальна база інститутів, досвід та новаторський пошук викладачів свідчать про вагомий внесок інститутів у розвиток національної вищої школи та юридичної зокрема.

У підрозділі 3.4. *«Правові основи функціонування інноваційних інститутів юридичного профілю»*, розкрито насамперед становлення Новоросійського (Одеського) вищого міжнародного інституту як школи підготовки фахівців дипломатичного корпусу. Інститут був приватним, метою його діяльності була підготовка спеціалістів-міжнародників для проведення і захисту вітчизняних політичних та економічних інтересів за кордоном. Зроблено висновок, що навчання в інституті було зорієнтоване не лише на вивчення класичних юридичних, політичних, економічних наук та іноземних мов, а й законодавства іноземних держав та порівняльного правознавства. У пореволюційний час навчальні плани інституту були доповнені українознавчими курсами. В інституті використали принципово нові підходи до змісту юридичної освіти (можливість отримати ще одну кваліфікацію або поглибити знання за вже здобутим фахом) та організації викладання (вводили інноваційні види навчальних занять, як-то розмовна практика та наукові відрядження за кордон для удосконалення знань іноземних мов), що дозволило запровадити підготовку молодих юристів-міжнародників, які торували нові шляхи на дипломатичній ниві та у сфері міжнародно-економічної діяльності.

Доведено, що Київський юридичний інститут був новаторським закладом, метою діяльності якого була не лише підготовка юридичних кадрів, а й розвиток суспільно-юридичних наук, були визначені як навчальні, так і суто наукові цілі. Органи управління закладу формувалися на демократичних засадах, адміністративні посади заміщувалися виборним шляхом. Фінансову основу його діяльності становили як платня за навчання та благодійні внески, так і невластиві для тогочасних закладів прибутки (від видавничої діяльності та різних послуг у судовій та науковій сфері).

Унікальна структура інституту (судово-нотаріальне відділення, суспільно-юридичний факультет, курси для підготовки чи перепідготовки практикуючих юристів та наукова корпорація (на кшталт академічної установи) давала можливість студенту отримати прогімназичну, середню, середню-професійну, вищу, а в подальшому – післядипломну освіту та займатися науковою діяльністю. Для кожного рівня освіти та спеціалізації були розроблені інноваційні навчальні плани, які поєднували суспільно-правові та економічні науки. Відмічені вражаючі підходи до організації навчального процесу (послідовність теоретичної та практичної підготовки, залучення до викладання на постійній основі юристів-практиків) та організації методичного забезпечення (юридичні лабораторії, наочно-методичний комплекс демонстраційного та роздаткового формату).

Встановлено, що наукова корпорація відігравала роль спеціальної науково-практичної школи права, де юристи з вищою освітою удосконалювали свої знання та долучалися до наукових досліджень. Кожний підрозділ (семінарій, практикум, технікум та спеціальні курси додаткової освіти) мав свої чітко визначені цілі. Науковий семінарій був аналогом сучасної аспірантури, як своєрідний інститут підвищення кваліфікації діяли практикум та технікум – для практикуючих юристів-початківців, а курси додаткової освіти – для досвідчених правників. Підкреслено, що така науково-практична школа заклала основи ідеї безперервного навчання протягом життя.

Розділ 4. «Наукова спадщина правознавців некласичних вищих навчальних закладів дорадянської доби» включає три підрозділи, які присвячені характеристиці персонального доробку вчених-юристів досліджуваних закладів.

Підрозділ 4.1. «Вклад професорсько-викладацького персоналу некласичних навчальних закладів у розвиток теорії, філософії та історії права» містить аналіз теоретичних, філософських та історико-правових розробок викладачів-юристів. Встановлено, що в цей період найбільшого розвитку набули дослідження загальнотеоретичних проблем (поняття, принципи, предмет, завдання енциклопедії і філософії права), а також теоретичних основ держави й права, співвідношення права та держави, моралі і права. Велися гострі дискусії щодо принципів верховенства права, зв'язаності держави правом. Значна увага приділялася розробленню загальнотеоретичних методологічних підходів і принципів. Дослідники шукали істину і наукову достовірність, розвивали теорію природного права, психологічну теорію, обґрунтували основи соціології права. Доведено, що праці Б. О. Кістяківського, О. О. Жиліна, О. І. Покровського, М. І. Палієнка, Є. В. Спекторського, А. М. Фатеева і нині не втратили актуальності.

Історико-правові дослідження С. А. Єгіазарова, К. О. Кузнецова, О. С. Мулюкіна, В. В. Сокольського, О. Я. Шпакова охоплювали як проблеми загальної історії держави і права та історії руського права, так і питання історичних витоків окремих галузей права, історію права окремих народів, історію політичних і правових учень. Зазначено,

що вагомі здобутки мали представники школи західноруського права (Г. В. Демченко, М. П. Василенко, М. М. Ясинський), які заклали основи для формування школи історії українського права.

У підрозділі 4.2. «Теоретичні розвідки вчених-юристів дорадянської доби у галузі публічного права» визначено високий рівень публічно-правових розробок.

Корифеї-державники досліджували загальні питання теорії державного права (предмет, принципи, методологію, джерела, систему), сутність та проблеми легітимації державної влади, юридичну відповідальність посадовців, федералізм, правовий статус особи, місцеве управління та самоуправління; з'ясовували зміст понять «конституційна», «правова» держава, «суверенітет». Ця проблематика відображена у працях С. А. Єгізарова, О. О. Жиліна, П. Є. Казанського, М. І. Палієнка, Є. В. Спекторського. Конституційні основи української державності були закладені в працях Б. О. Кістяківського та О. О. Ейхельмана.

Встановлено, що О. А. Раєвський, М. І. Палієнко, О. Ф. Федоров, М. М. Цитович стали фундаторами оригінальних розробок поліцейського (адміністративного) права, адміністративної юстиції, зокрема, з таких питань, як-от: завдання і межі науки, предмет галузі та права внутрішнього управління, теорія публічного речового права; завдання поліцейського права; цілі державного управління. Окремі їхні праці присвячені російським центральним і місцевим установам управління. Новаторськими були розробки фабричного законодавства, зокрема договору особистого найму і учнівського договору, питань охорони праці малолітніх і жінок, відповідальності за виробничий травматизм.

Аналіз наукової спадщини у сфері фінансово-правової науки дає підстави для висновку про формування потужної київської школи фінансового права (М. П. Яснопольський, Л. М. Яснопольський, П. Л. Кованько). Їхні роботи торкалися питань правового регулювання державних доходів і видатків, теорії місцевих видатків, фінансової політики, податкової та бюджетної систем, банківського та бюджетного права.

Особливі здобутки у сфері міжнародно-правової науки мали вчені, які нині вписані в історію київської (П. М. Богаєвський, О. О. Ейхельман), харківської (В. А. Ястржембський) та одеської (П. Є. Казанський) шкіл міжнародного права. Широко досліджувалися теоретичні питання (задачі, джерела, система, принципи, суб'єкти міжнародного права), класифікація норм міжнародного права, питання права війни, гуманітарного міжнародного права, історії Червоного Хреста та історії дипломатії. Розроблялися основи міжнародного та порівняльного конституційного права, міжнародного адміністративного права.

Учені-криміналісти Г. В. Демченко, О. С. Гольденвейзер, М. М. Паше-Озерський, О. Д. Кисельов, Є. Я. Немировський, В. М. Палаузов, Л. Я. Таубер, В. С. Трахтеров вивчали принципи гуманної пенітенціарної системи та патронату, обмеженої відповідальності дітей та жінок; обґрунтовували сутність понять (злочин, осудність тощо), процедури віддання до суду, реабілітації, помилування, амністії, ревізії; зміст умовного дострокового звільнення, умовної відстрочки виконання вироків, приводу звинувачених. Активно досліджувалися джерела кримінального права: судовий прецедент, кримінальний закон. Були започатковані розвідки кримінально-правових аспектів жебрацтва та пияцтва, звичної і професійної злочинності, діяльності міської та земської поліції, закладені підвалини української криміналістики. Прогресивними були

ідеї щодо демократичних основ правосуддя: участі населення в кримінальній юстиції, суду присяжних, змагальності в кримінальному процесі. Вивчалися поняття і сутність смертної кари, кримінального вироку і окремих ухвал суду. Було обґрунтовано ідею окремої науки судового права.

У царині канонічного (церковного) права насамперед розроблялися питання устрою російської церкви, церковного управління, майнового церковного права, проблеми церковних шлюбів та розлучення в практиці духовних судів (Ф. І. Міщенко, П. П. Соколов, О. І. Покровський).

Підрозділ 4.3. «Наукові пошуки романістів та цивілістів у галузі приватного права» присвячений аналізу досить потужного наукового спадку вітчизняної романістики, цивілістики та комерціалістики. Зазначено, що творчі здобутки викладачів неklasичних закладів у цій сфері пов'язані з плеядою як відомих, так і забутих, але не менш видатних особистостей. Їх наукова спадщина нараховує сотні монографічних праць та десятки оригінальних підручників, автори яких здобули світове визнання. Класикою романістики стали праці київських дослідників О. М. Гуляєва, М. М. Каткова, А. К. Мітюкова, В. І. Синайського, В. В. Карпеки, А. Е. Кристера, які досліджували історію і догму, систему та джерела римського права, розробляли питання сімейного та спадкового права (шлюбний дарунок, спадкова трансмісія, право утримання). Харківські й одеські вчені С. П. Ніконов, С. Є. Сабінін, О. А. Бугаєвський, Г. Ф. Блюменфельд, І. Я. Фаас доповнили скарбницю романістики цінними розвідками про договір позики, інститут секвестрації, «фідеїкомісу».

Зроблено висновок, що цивілістика дорадянського періоду вийшла на світовий рівень, започаткувала власні наукові школи та наукові напрями. Вчені зі світовим ім'ям: І. О. Базанов, Є. В. Васьковський, В. М. Гордон, О. М. Гуляєв, О. І. Загоровський, Б. В. Попов, В. І. Сливицький, В. І. Синайський, В. А. Удінцев, активно розробляли зобов'язальне, договірне, речове право, право володіння та землеволодіння, спадкове, сімейне, авторське, страхове, нотаріальне, селянське, приватне трудове право, право соціального страхування. Досліджувалися теоретичні питання цивільного права (предмет, правовідносини, об'єкти, суб'єкти), проблеми сенатської практики, кодифікації, уніфікації законодавства та тлумаченню законів. Було підготовлено низку праць про найм послуг, інститути застави, позики, закладу, дарування, знахідки, давності в діючому праві. Широко розроблялися основи підприємницького, житлового, біржового та міжнародного приватного права. Серед проблем цивільного процесу активно вивчалися позови, строки позовної давності, докази в цивільному процесі, спрощення цивільного судочинства.

Дослідження комерціалістів дорадянської епохи (В. А. Удінцев, М. І. Мітіліно, В. М. Гордон, М. І. Наумов, О. Ф. Федоров) насамперед торкалися питання співвідношення публічного і приватного права, зокрема зіставлення цивільного та торгового права, змісту торгових угод. Були підготовлені оригінальні праці з вексельного, морського, конкурсного права.

Розділ 5. «Концепція розбудови системи юридичної освіти та науки у вищих школах радянської України (1920–1930 рр.)» містить три підрозділи у яких розкриваються особливості організаційно-правового забезпечення радянської системи юридичної освіти та науки.

У підрозділі 5.1. «Нормативно-правові основи реформи юридичної освіти та науки в ранній радянський період» охарактеризовано діяльність радянського уряду по

створенню правової бази сфери освіти та науки. Її нормативне регулювання забезпечували розрізнені, іноді суперечливі урядові акти (декрети, інструкції, постанови). Серед позитивних результатів нормотворчої діяльності рад названо прийняття Кодексу законів про народну освіту УСРР, аналогів якому не було в жодній союзній республіці та активне залучення викладачів до попереднього опрацювання нормативного матеріалу в робочих групах НКО, в обговоренні концепції юридичної освіти на з'їздах та нарадах працівників юстиції та освіти.

Виокремлено основні завдання радянської реформи вищої школи: створення нової системи та організаційних форм вищих навчальних закладів, системи управління, адаптація навчального матеріалу до вимог часу, напрацювання нових форм і засобів навчання та методик викладання, оновлення викладацького складу та пролетаризація студентства. Виділено три етапи реформи. На початку 1920-х р. реформа вирізнялася нищенням старої системи освіти, ліквідацією університетів, формуванням системи профільних вертикалей та двох типів вищих навчальних закладів (технікум та інститут), які утворювалися як синтез загальної та спеціальної освіти. У цей період встановлено державну монополію в освітній галузі, ліквідовано автономію вищої школи, створено систему державних органів управління освітою (НКО, Укрголовпрофос, місцеві управління вищими навчальними закладами). Організаційна структура інститутів зберігала поділ на факультети та кафедри (останні було замінено предметними комісіями), залікову систему навчання замінено курсовою, введено триместровий поділ навчального року та трьохрічний термін навчання, що започаткувало процес прискореного випуску фахівців. Підкреслено, що заявлені принципи безоплатності та доступності освіти не були реалізовані у вищій школі: введено платню, планову розкладку та пролетаризацію. Вища освіта була зорієнтована на кількісні показники за рахунок якості навчання.

У середині 1920-х рр. здійснені спроби підняти якість навчання: скасовано розкладку, підвищено вимоги до вступника. Навчання переведено на денну форму. Пріоритетним завданням реформи стало розроблення нових методів навчальної роботи, поєднання теоретичного і практичного навчання. На всіх рівнях керівництва вищою освітою було введено єдиноначальність, відбулася централізація науково-методологічної роботи, а конкурсний відбір викладачів замінено призначення на посади; запроваджено контроль знань студентів. Проте в основі освіти залишився вузькопрофільний принцип, а в навчальному процесі домінував так званий бригадно-лабораторний метод, який унеможлилював персоніфіковану підготовку та знижував індивідуальну відповідальність і рівень знань студента.

Кінець 1920-х рр. означений уніфікацією освіти за галузевою ознакою та її підпорядкуванням спочатку галузевим наркоматам і відомствам, а далі – союзному керівництву. В цей період встановлено періодизацію навчального року та семестрову систему. Роздрібнення та штучне кількісне збільшення вищих навчальних закладів, пристосування їх до вузьковідомчих інтересів мали негативні наслідки: розпорошення матеріальної та навчально-методичної бази, втрата наступності підготовки науково-педагогічних працівників, розмивання кадрового потенціалу, зниження теоретичної підготовки студентів тощо. Унаслідок організаційних та ідеологічних заходів вищу освіту було девальвовано, зведено до рівня елементарної профпідготовки. Позитивним наслідком радянських реформ можна вважати процес українізації вищої школи.

У підрозділі 5.2. «Становлення радянської системи юридичної освіти на правових факультетах інститутів народного господарства» увагу зосереджено на процесі реформування юридичної освіти, яка тоді перебувала в стані трансформації, пошуку оптимальних шляхів її вдосконалення. Однією з проблем її розвитку були експерименти з навчальними планами, які оновлювалися щорічно. Зроблено висновок, що невизначеність та стихійність дій НКО щодо змісту юридичної освіти негативно позначалися на навчальному процесі та знижували якість підготовки. Навчальні плани були спрощені, уодноманітненні та зведені до елементарної професійної підготовки. Згодом були уніфіковані також форми та методики викладання, встановлено державний контроль, що врешті вело до формування ідеологічного стандарту в галузі освіти. Обов'язок друкувати робочі програми, програми практичних занять, звіти викладачів про їх виконання та запровадження цензури поклали початок створенню джерел радянської юридичної навчальної та наукової літератури.

При цьому правові факультети інститутів народного господарства залишалися потужними осередками підготовки кваліфікованих юристів. Утворення судового, адміністративного та господарсько-юрисконсультського відділень дозволило виділити напрями кваліфікації юристів. Серед арсеналу нових форм занять були введені семінари підвищеного типу, наукові гуртки, виробничі екскурсії, практика та стаж, останні дозволили реалізувати ідею поєднання в процесі навчання теорії та практики. Зважаючи, що пролетаризація правових факультетів йшла досить повільно, а їх студентство рекрутувалося переважно з інтелігенції (на початку 1920-х років серед правників ХІНГ їх було майже 90 %, ОІНГ – 86%, КІНГ – понад 60%), талановита молодь здобувала якісну фахову підготовку та вплинула на формування вітчизняної юридичної школи. Серед випускників-правників інститутів народного господарства були відомі вчені: Г. В. Александренко, М. Й. Бару, С. М. Братусь, М. В. Гордон, В. П. Завітневич, М. М. Ємінник, В. І. Лисовський, П. О. Недбайло, Л. О. Окіншевич, А. Є. Пашерстник, О. А. Рускол, Р. О. Халфіна, С. Л. Фукс, М. Д. Шаргородський, О. В. Юрченко та ін. Однак у вирі стрімких та масштабних експериментів радянської влади з вищою освітою, правові факультети КІНГ та ОІНГ були ліквідовані, а правовий факультет ХІНГ було виділено у самостійний Харківський інститут радянського будівництва та права, який згодом перетворили на Харківський юридичний інститут.

Доведено, що піклування про політичні погляди викладачів-юристів переважило наукову цінність і значимість їхньої роботи, тож в результаті тотальних репресій, огульних ідеологічних звинувачень, примусового вигнання, матеріальної скрути, голоду та смерті когорти українських юристів зазнала невідтворюваних втрат. З України змушені були поїхати 42 викладачі (23 із них обрали долю емігрантів). Передчасно померли 39 правників, ще 36 – були репресовані (отримали тривалі терміни ув'язнення, були розстріляні чи загинули в таборах). Врятували своє життя, відійшовши від активної праці, 10 юристів. Доля 24 вчених ще потребує з'ясування. І лише вісім правників ХІНГ продовжили роботу в Харківському юридичному інституті, п'ятеро киян пережили лихоліття і повернулися до роботи на відновленому в 1937 р. юридичному факультеті Київського університету, а у списках викладачів відновленого в 1947 р. юридичного факультету Одеського університету із складу довоєнної когорти юристів залишилися лише троє.

У підрозділі 5.3. «Концептуальні засади організації правової науки та її організаційно-правові форми у вищих школах УСРР» встановлено, що на початку

1920 р. вузівська наука зберігала традиційні форми: індивідуальна дослідницька робота, публікації наукових праць, діяльність у наукових товариствах, підготовка наукової зміни через інститут професорських стипендіатів (хоча була змінена система наукової атестації та скасовані наукові ступені та звання). Добір викладацьких кадрів у той час здійснювався формально, що дозволило багатьом провідним ученим-юристам залишитися на викладацьких посадах.

З'ясовано, що суть радянської реформи системи вузівської науки зводилася до відокремлення наукової і навчальної функцій вищих навчальних закладів, виведення науки за їх межі, створення окремої наукової вертикалі (науково-дослідні кафедри та науково-дослідні інститути під егідою ВУАН). Але повністю вивести науку за межі навчальних закладів не вдалося, кафедри створювалися при вищих школах та користувалися їх матеріальною базою. Система державних органів (НКО, Укрголовпрофос, Науковий комітет (з 1924 р. Укрголовнаука), комісії: з преміювання наукових праць, кваліфікаційна, закордонних відряджень, надання наукових ступенів (було відновлено науковий ступінь доктора наук) забезпечила централізацію управління науковою сферою. Нормативну базу наукової діяльності становили Кодекс законів про народну освіту УСРР, спеціальні урядові постанови, положення та статuti.

Доведено, що правові факультети були потужними науковими осередками, які зберігали й примножували наукові традиції: утворювали наукові товариства, наукові гуртки, семінари підвищеного типу, аспірантури, дослідницькі кафедри, засновували друковані видання. Учені-юристи брали участь у роботі наукових міжнародних форумів, готували монографії, підручники, посібники, наукові розвідки. Правознавці активно вели законопроектну та кодифікаційну роботу. Професори керували працею молодих учених, підготовку яких на правових факультетах здійснювали через аспірантури науково-дослідних кафедр права в ХІНГ та ОІНГ та через юридичну клініку і науковий семінар підвищеного типу в КІНГ. Здійснений аналіз організації співпраці науково-дослідних кафедр з державними і громадськими установами, підбору тематики колективних та індивідуальних досліджень, організації роботи з молодими вченими та спадщини співробітників науково-дослідних кафедр та викладачів правових факультетів дозволив повно і об'єктивно відновити історію становлення правових досліджень раннього радянського періоду.

Підкреслено, що залишення на правових факультетах старої професури, хоч і було вимушеним кроком радянської влади, стало благом для юридичної науки, тому що забезпечило її спадковість і неперервність розвитку. Кращі вчені країни вели успішну науково-дослідну роботу в найрізноманітніших галузях наукових знань, що в результаті призвело до відновлення перерваного процесу формування наукових шкіл колишніх юридичних факультетів університетів. Проте правові дослідження були зупинені у зв'язку з ліквідацією інститутів народного господарства у 1930 році.

Розділ 6. «Правознавчі наукові дослідження періоду ранньої радянської доби» містить чотири підрозділи, у яких висвітлено науковий доробок юристів правових факультетів інститутів народного господарства у 1920–1930 рр.

У підрозділі 6.1. *«Становлення школи історії українського права, дослідження проблем звичаєвого права та загальної теорії права»* насамперед зазначено, що початком досліджень українського права стало формування наприкінці ХІХ ст. концепції «західноруського права» та на початку ХХ ст. школи істориків права України-Гетьманщини. Вивчення історії українського права в навчальних закладах в

період української революції та у 1920-х р. було епізодичним. Тому відповідні наукові дослідження були зосереджені у правничих установах ВУАН. Викладачі-юристи інститутів народного господарства М. П. Василенко, С. Г. Борисенко, О. С. Добров, П. К. Бонташ, С. М. Іваницький-Василенко, А. Е. Кристер, М. О. Максимейко, М. Є. Слабченко, М. М. Товстоліс були співробітниками або активно співпрацювали з Комісією для виучування історії західноруського та українського права ВУАН. Тому цілком логічно, на нашу думку, зараховувати працю цих учених в Комісії до їх наукового доробку як викладачів. Правознавці вивчали джерела права князівської, козацько-гетьманської доби, магдебурзького права. Досліджувалися інститути вигнання, землеволодіння, купівлі-продажу, спадкового права, юридичний устрій Запоріжжя, Генеральний суд на Україні-Гетьманщині, історію адвокатури та питання методології в науці історії литовсько-руського права. Встановлено, що досліджувати історію права розпочали й у науково-дослідних кафедрах права ХІНГ та ОІНГ, а в кінці 1920-х р. при кафедрі «Проблеми сучасного права» під керівництвом В. М. Корецького започаткували секцію історії правових інститутів, завданням якої стало вивчення історії українського права.

Вивчення звичаєвого права теж відбувалося, переважно, в установах ВУАН. Насамперед його вели викладачі-юристи КІНГ (всього 16 правознавців), діяльність яких була тісно пов'язана з роботою Комісії для виучування звичаєвого права України. Науковці досліджували історію звичаєвого права України, вплив звичаєвого права на Руську Правду, Литовський статут та інші джерела права. Особливу увагу приділяли сімейному, спадковому, речовому, земельному, торговому та «революційному звичаєвому праву».

Серед загальнотеоретичних проблем, які розробляли В. І. Бошко, Р. М. Бабун, Ю. П. Мазуренко, О. Л. Маліцький, К. О. Берновський були питання перегляду правових понять, об'єкти права, розуміння права в школі «вільного права» та заперечення теорії природного права, історичної, психологічної та соціологічної школи права. Актуальними стали питання марксистської методології права. Однак головна дискусія торкалася системи радянського права, де переважали тенденції відмови від поділу права на приватне та публічне.

У підрозділі 6.2. «Публічно-правові дослідження представників київської, харківської та одеської юридичних шкіл» підкреслено, що попри відстоювання радянськими вченими теорії єдності системи радянського права, ще не заперечувався класичний поділ права на публічне та приватне. Тож дослідження публічно правового характеру були зосереджені переважно в галузях державного, міжнародного публічного, адміністративного (земельне, житлове, кооперативне право тоді вважалися спеціальними частинами адміністративного) та фінансового права. Натомість щодо публічного характеру трудового права все ще тривали дискусії, а радянська наука схилилась до визнання трудового права публічною галуззю, зокрема, в частині охорони праці, контролю і нагляду за дотриманням законодавства та соціального піклування.

Активність, з якою залучалися до обговорення публічно-правових проблем українські вчені-державознавці В. І. Бошко, Л. С. Карум, В. Ф. Яновський, Р. М. Бабун, Б. А. Ландау, М. І. Палієнко, О. Л. Маліцький, О. Р. Гюнтер, М. Ф. Матвієвський, В. К. Дябло, Г. В. Александренко цілком дає підстави стверджувати про вагомість їхніх наукових пошуків. Увага правознавців була сконцентрована на питаннях державотворення, конституціоналізму, охорони

конституції, сутності державної влади, поділу функцій радянських органів держави та союзних республік, суверенітету, автономізму, федералізму, національної політики, громадянства, організації сілрад, правового становища армії, громадських об'єднань, виборчого права, державного права іноземних країн.

Проблеми взаємозв'язку міжнародного та внутрішньодержавного права, його кодифікація, діяльність міжнародних організацій, створення міжнародної юстиції вивчали юристи-міжнародники М. М. Лозинський, В. А. Ястржембський, В. Ф. Яновський, Л. Е. Березов, Г. В. Содін. Вони ж готували праці з консульського та гуманітарного права, права війни. Розвивалися сходознавчі дослідження (О. М. Гладстерн, О. Р. Гюнтер, О. Я. Шпаков, В. І. Бошко, Л. С. Карум, С. Л. Косов, О. Ю. Дзюбін, Є. А. Шрабштейн).

У цей час з'являються перші теоретичні розробки загальної частини та інститутів спеціальної частини радянського адміністративного права. Вивчалися питання юридичної природи адміністративного права як публічної галузі, форми адміністративної діяльності, види управлінських актів, межі здійснення публічних прав, публічне речове право, заходи адміністративного примусу, становлення адміністративної юстиції (О. М. Бутовський, М. М. Товстоліс, О. Ф. Євтихiev, В. Л. Кобалевський, І. В. Сухоплюєв, А. Ф. Дедусенко, О. М. Одарченко, О. С. Хазан). Як спеціальні розділи адміністративного права розроблялися проблеми права земельного (М. М. Гершоноу, Є. І. Кельман, О. С. Добров, В. І. Бошко, О. Л. Маліцький, М. Ф. Матвієвський, О. М. Одарченко, А. Ф. Дедусенко) та кооперативного (Є. М. Штандель, Л. Ф. Турчанович, М. Ф. Матвієвський, О. Л. Маліцький, Я. І. Рапопорт) та житлового (П. Л. Кованько, Л. С. Дубінський, І. А. Хмельницький).

Тематика робіт у царині фінансового права охоплювала питання фінансової політики, фінансових та валютних відносин держави, банківської та податкової систем, кредитних та фінансових установ, грошового обігу, структури, обсягу й порядку розподілу бюджету (В. М. Доброгаєв, Л. М. Яснопольський, П. Л. Кованько, М. І. Мітіліно, В. В. Карпеко, О. А. Раєвський, Г. І. Тіктін).

Низку праць було присвячено проблемам трудового права та права соціального забезпечення. Б. О. Чорний, В. І. Бошко, Г. Є. Семенова, П. Д. Камінська, І. В. Шерешевський, М. Є. Розенбліт. І хоча переважна більшість праць ґрунтувалася на радянській ідеологічній доктрині, ця наукова спадщина, без сумніву, заслуговує уваги та ретельного вивчення.

У підрозділі 6.3. «Внесок радянських учених-юристів у розвиток кримінального права та процесу, криміналістики та судової медицини» виділено кілька напрямів дослідницької роботи в царині кримінального права: розробка основ радянського кримінального законодавства, широке обговорення проектів кодексів, підготовка наукових коментарів до них, висвітлення теоретичних питань кримінального права, процесу, криміналістики, розроблення та обґрунтування нових методик і технічних прийомів судової експертизи, підготовка оглядів радянського законодавства, бібліографічні розвідки, критика законодавства та кримінально-правових теорій буржуазних держав. Низка провідних учених: М. М. Паше-Озерський, М. О. Чельцов-Бебутов, А. С. Звоницька, О. Д. Щербак, С. І. Тихенко, М. Г. Сікорський, С. В. Ейсман, О. Д. Кисельов, Г. І. Волков, М. М. Гродзинський, В. С. Трахтеров, Е. Я. Немировський, М. Д. Шаргородський, О. П. Френкель розробляли вчення про злочин, співучасть,

замах, необхідну оборону, крайню необхідність, вивчали теоретичні питання (дія кримінального кодексу у просторі і часі, пом'якшувальні обставини, сутність соціального захисту, аналогія, осудність). Особлива увага приділялася пенітенціарному законодавству. Обґрунтовувалися основні принципи кримінального процесу – змагальність, безпосередність, усна форма судочинства, техніка складання вироків. Натомість викладачі судової медицини та судової психіатрії В. М. Гаккебуш, І. О. Залкінд, М. С. Бокаріус, Д. Б. Франк, М. П. Макаренко, Ф. М. Жмайлович вивчали фізіологічні та соціологічні фактори злочинності, були ініціаторами системи «не утиснення» психічно хворих, організації патронажу і психіатричної допомоги, виступали проти застосування ізоляторів.

У підрозділі б.4. «Наукові надбання викладачів радянських вищих шкіл у галузі цивілістики, торгово-промислового та сімейного права» зроблено висновок про інтенсивний розвиток цивільно-правових досліджень, що було зумовлено активною кодифікаційною роботою та розробкою радянського цивільного законодавства. До сфери наукових інтересів Р. М. Бабуна, В. І. Бошка, О. А. Бугаєвського, О. М. Бутовського, С. Й. Вільнянського, О. М. Гладстерна, В. М. Гордона, М. В. Гордона, О. С. Доброва, В. В. Карпеко, Є. І. Кельмана, В. М. Корецького, А. Е. Кристера, С. Н. Ландкофа, А. К. Мітюкова, М. І. Мітіліно, М. С. Мазора, Б. В. Попова, В. М. Рикачева, В. І. Сливицького, М. М. Товстоліса, І. Я. Фааса, С. Л. Фукса, І. В. Шерешевського, Б. О. Язловського входили проблеми заставного права, права власності, підряду, загальних питань господарського права, договірних відносин, діяльності юридичних осіб, теоретичних питань цивільної право- та дієздатності. Потужно вивчалось радянське спадкове право. Піднімалася проблема спрощення цивільного процесу.

На засадах рівноправ'я жінки у суспільстві і сім'ї формувалося вивчення сімейного права. Численні праці з питань сімейних відносин, правового становища подружжя та позашлюбних дітей, аліментарного права та фактичного шлюбу зробили В. І. Бошка фундатором радянського сімейного права. Основи інституту усиновлення та опікунства були описані М. Ф. Матвієвським. Питання багатоженства досліджував Б. В. Попов, ідею виокремлення дитячого права та створення дитячого кодексу відстоював Ю. П. Мазуренко.

Актуальні аспекти торгово-промислового права, основи біржового, вексельного права та акціонерного законодавства досліджували М. І. Мітіліно, Б. О. Язловський, В. І. Лабейковський, О. С. Добров, І. Н. Шумилін. На основі здійсненого аналізу праць учених приватного права, зроблено висновок, що цивілістична думка тих часів сформувала теоретичні основи сучасної української цивілістики.

Після ліквідації інститутів народного господарства наукова діяльність викладачів-юристів була перервана, а їхні наукові здобутки дістали неоднозначну оцінку: від схвального позитивного сприйняття до гострої нищівної критики. Унаслідок ідеологічних обмежень, творчий доробок більшості правознавців опинився поза межами офіційної науки, їхні ж імена протягом багатьох десятиліть свідомо замовчувалися. Комплексно не досліджувалися їхні твори, не використовувалися праці, які йшли в розріз із радянською ідеологією, а праці, що потрапили під таврування «псевдонауковців», зникали з полиць бібліотек та книгарень. Втім нині здобутки окремих учених заслужено вважаються класикою правової думки, а сучасна

зацікавленість дослідників науковою спадщиною правників минулого свідчить про початок відновлення історичної справедливості.

У **Висновках** дисертації сформульовано найсуттєвіші результати дослідження, наведено теоретичні узагальнення та нове вирішення наукового завдання, що полягає у комплексному дослідженні основних тенденцій правового регулювання і організаційного забезпечення системи неklasичної юридичної освіти і науки на українських землях в період XIX ст. – 30-ті роки XX ст., з метою врахування історичного досвіду для вдосконалення сучасної системи української юридичної освіти та науки. Результати дослідження дозволили сформулювати низку висновків, які конкретизуються в таких положеннях.

1. Розвиток юридичної освіти і науки, історія навчальних закладів та наукових установ у XIX ст. – 30-ті роки XX ст. частково досліджувалися дореволюційними, радянськими і сучасними вченими. Кожна історична епоха, її ідеологія накладали відбиток на оцінки і висновки авторів цих досліджень. Працям дореволюційної доби притаманний скоріше джерелознавчий характер, утім історико-правових досліджень правового регулювання юридичної освіти в українських (за територією) ліцєях, вищих жіночих курсах та професійних інститутах обмаль. Невиправдано скромною є наукова література про освітню сферу періоду української революції. Науковий доробок радянської доби не містить праць, які б комплексно вивчали систему юридичної освіти та науки в неklasичних навчальних закладах на українських землях Російської імперії. Фактично відсутня й радянська історіографія інститутів народного господарства (1920–1930 рр.). У працях сучасних дослідників спостерігається інтерес до питань розвитку юридичної освіти й науки як імперської епохи, так і періоду української революції та радянської доби. Проте всі ці праці мають фрагментарний або дотичний до цієї проблематики характер; комплексного вивчення правового регулювання юридичної освіти і науки в неklasичних навчальних закладах у XIX ст. – 30-ті роки XX ст. не здійснювалося. Тож задля об'єктивності було використано широку емпіричну базу.

2. У XIX ст. освіта і наука стали окремим напрямом державної політики Російської імперії. Було встановлено державну монополію в освітній сфері, створено систему державних органів управління та ієрархічну сітку навчальних закладів, де університетам належала вища сходинка. У результаті активної нормотворчої діяльності було створено російське освітнє законодавство, сформовано вищий, відомчий і локальний рівні нормативного масиву та імперативний і диспозитивний способи нормотворення. Специфікою нормативних актів в освітньо-науковій сфері була множинність їх видів і форм, суб'єктів видання, при цьому не існувало їх чіткої ієрархії та окремого загального виду акту вищої юридичної сили. Позитивним надбанням цього періоду була системна інкорпорація законодавства. Були сформовані й окремі напрями правового регулювання вищої освіти.

3. Становлення власне системи юридичної освіти та зародження галузевої юридичної науки було зумовлено суспільно-політичними процесами. Формування державного апарату, розвиток законодавства, реформування судових органів підвищили попит на випускників-юристів, основним замовником і роботодавцем яких була держава. Імперативно встановлюючи перелік правових кафедр, оптимальну кількість, послідовність та логічність навчальних курсів юридичних факультетів університетів, уряд формував своєрідний державний стандарт юридичної освіти. Держава законодавчо визначала спрямованість і зміст навчання, що породжувало певну

правову спеціалізацію і стало поштовхом до розвитку юридичної освіти в елітарних школах. Водночас поширення юридичних знань сприяло розвитку юридичної науки та формуванню окремих напрямів наукової юриспруденції. Така своєрідна стандартизація позитивно вплинула на розвиток юридичної освіти і науки.

4. В українських губерніях Російської імперії ґрунтовні правові знання університетського рівня забезпечували елітарні заклади (Волинський ліцей, Рішельєвський ліцей та Юридичний ліцей князя Безбородька). Ліцеї відкривалися як нові, самостійні школи утилітарного типу, але діяли у тісному зв'язку з університетами. Їх поява зумовлена стійким попитом на юридичні кадри, викликаним інтенсивним розвитком законодавства, організацією робіт для його систематизації, а також становленням судової системи. З одного боку, існував попит на фахівців, що формувало відповідне державне замовлення на професійні кадри, а з другого – з'явився своєрідний тренд на освіченість, тож приватні благодійники прагнули дати солідну освіту своїм дітям та водночас прислужитися монарху й державі. Відтак формування системи неklasичних навчальних закладів детермінувалося двома силами – урядом та суспільством, кожна з яких мала власні цілі. Ліцеї, що діяли на українських територіях імперії різнилися за правовим статусом, внутрішньою структурою, організацією навчання, метою та спрямуванням освіти, обсягом пропонованих знань, але формували освічене чиновництво середньої та вищої ланки з необхідними юридичними знаннями і професійними навичками. Вони не конкурували з юридичними факультетами університетів, однак беззаперечним є їх внесок до скарбниці вітчизняної юридичної освіти і науки. Поступове впровадження спеціалізації навчання, забезпечувало формування певних рівнів підготовки фахівців і, як наслідок, підвищення якості такої підготовки. Отже, з одного боку, держава отримувала юристів широкого профілю (випускники університетів), а з другого – юристів-практиків (випускники ліцеїв) із необхідними знаннями і навичками в конкретних вузьких сферах юридичної діяльності.

4. Наукові розробки правових проблем ліцейських юристів не були масштабними, але їхні праці впливали на формування юридичного середовища, підсилювали інтерес до правознавства, створюючи підґрунтя для майбутніх правових досліджень. Правознавці ліцеїв пропагували західноєвропейські правові вчення та ідеї, а згодом наполегливо відстоювали власні авторські правові доктрини. Ліцейські юристи, щонайменше заклали основи розвитку вітчизняного міжнародного права, фінансового права, цивільного та кримінального судочинства, судової медицини. Перші розвідки оприлюднювали для популяризації правових знань, та з часом була сформована багата наукова спадщина: оригінальні книги та наукові статті сприяли появі юридичної періодики й юридичної літератури загалом.

5. У кінці XIX – початку XX ст. виявилися нові тенденції у розвитку вищої школи імперії, а саме формування окремих її ланок, зокрема жіночої та професійної. Водночас на початку XX ст. відбулася зміна концепції державної освітньої політики. Завдяки громадській та приватній ініціативі поряд із державними з'явилися недержавні вищі школи, які утворювалися як неурядові (громадські), або приватні заклади. Нові установи істотно розширили спектр спеціальностей, змінили соціальний і кількісний склад студентства, заклали основи для демократичних та інноваційних тенденцій у сфері освіти. Недержавні вищі школи вирішували питання доступу до вищої школи представників тих верств населення, які мали національні, гендерні, станові чи інші обмеження при вступі до державних закладів, а також формували нову когорту

фахівців. На недержавні школи було поширено загальні правові механізми державного контролю та законодавчу регламентацію їхньої діяльності тим самим формувалася законодавча база для недержавного сектора освіти. Поряд із імперативним методом став застосовуватися дозвільний спосіб регулювання, який надавав певний простір для громадськості, зокрема в нормотворчій діяльності, що сприяло втіленню в життя новаторських ідей.

6. У період руйнування самодержавства, освітні перетворення відбувалися за ініціативою як загальноросійського, так і національних урядів. Основу тодішніх реформ становили ліберальні та національні принципи. Широка автономія, мінімізація втручання держави у сферу діяльності вищих навчальних закладів, демократизація вищої школи, гарантування права на освіту представникам різних соціальних груп та новаторство формували підвалини національної освітньої системи. Становлення юридичної освіти відбувалося в період різких змін державно-політичних і суспільних відносин, переоцінки всіх цінностей, заперечення старої імперської системи підготовки юристів з ідеологічних міркувань і загалом в тяжких умовах функціонування самих закладів, фактично на межі їх виживання. Однак у цей період були здійснені спроби визначити цілі і завдання вищої юридичної освіти, сформувані її якісний зміст, підняти рівень підготовки юриста до вимог держави і суспільства та обґрунтувати спеціалізацію професійних знань. В організації навчального процесу пріоритетним стало підвищення активності студентів як учасників освітнього процесу, а запорукою гідної юридичної освіти – вміння самостійно мислити та здійснювати самостійні наукові розвідки.

7. Нові заклади, які представляли недержавну вищу освіту, значно відрізнялися від казенних шкіл: демократичними принципами у сфері внутрішнього устрою, організації навчального процесу, розробленні планів і програм, добору викладацьких кадрів та студентства. Вони опанували нові напрями підготовки фахівців, які не були представлені класичними розрядами наук. Поліпшена організація навчального процесу, відсутність шаблонів та мобільність до змін допомогли їм готувати фахівців, яких не давали державні вищі навчальні заклади. У царині юридичної освіти було започатковано економіко-юридичний та дипломатичний напрями підготовки фахівців. Нові заклади створили фундамент освітніх тенденцій і сучасної вищої школи: рівність за статевим та національним принципом, комерціалізація освіти, спрямування освіти на підвищення якості навчання, а також підтримка за рахунок благодійних коштів осіб із високим освітнім потенціалом. При доборі студентства були подолані станові, гендерні, національні обмеження. На лекторську трибуну допускалися прогресивні вчені та талановита молодь. Відтак вони, по-перше, зберегли науковий потенціал вищої школи та наступництво освітніх і наукових традицій, по-друге, стали осередками підготовки нових викладачів та накопичення інноваційних освітніх методик; по-третє, різко збільшили кількість студентів та кваліфікованих спеціалістів, що позитивно впливало на формування корпусу інтелігенції.

8. Генеза правового регулювання вищої жіночої юридичної освіти пройшла кілька етапів: спочатку жінки здобували освіту в європейських університетах; далі у вітчизняних університетах відвідували публічні лекції без будь-яких прав студентів; потім на правах вільних слухачок були допущені в університети і врешті здобували юридичну освіту у вищих жіночих закладах. Вища жіноча освіта в Російській імперії залишилася приватно-громадською, а державні заклади так і не стали загальнодоступними для жінок. У реалізації професійних знань вони пройшли шлях від

повної заборони професії жінки-юриста до права займатися адвокатською діяльністю (з 1917 р.). За характером викладання жіночі курси дійшли до рівня університетської освіти, що формально урівняло їх випускниць у правах із випускниками університетів, але водночас викладання спеціальних курсів давало професійну спеціалізацію, яка збільшувала шанси дівчат на успішне працевлаштування. Певна академічна самостійність курсів дозволяла втілювати цікаві освітні задуми. Висококваліфікований професорсько-викладацький склад забезпечував якісну юридичну освіту сотням українських жінок, здобуті ними знання формували їхні політико-правові погляди і громадську свідомість, а відтак сприяли піднесенню рівня правової освіти та вихованню інтелектуальної еліти.

9. Розвиток юридичної освіти в комерційних інститутах пов'язаний з формуванням ідеї поєднання права й економіки в окремий економіко-юридичний напрям, що забезпечував широке вивчення класичних юридичних курсів та розширення спеціальних курсів, які забезпечували розуміння правових основ торгово-економічних відносин. Весь час їх діяльності можна визнати періодом становлення унікальної за своїм рівнем системи навчання, з органічним поєднанням юридичних, економічних й комерційно-технічних наук, гнучкої організації спеціальних циклів та прогресивних викладацьких методик. Інститути створили оригінальні методики вивчення іноземних мов, а започаткування вивчення східних мов привело до заснування київської школи практичного сходознавства. Унікальна система зарубіжного стажування сприяла налагодженню наукових зв'язків із установами країн Європи та перенесенню наукових новацій у вітчизняну науку.

10. Підготовку спеціалістів-міжнародників для проведення і захисту вітчизняних політичних та економічних інтересів за кордоном започаткував Новоросійський (Одеський) вищий міжнародний інститут. Його навчання було зорієнтоване не лише на вивчення класичних юридичних, політичних, економічних наук та іноземних мов, а й законодавства іноземних держав та порівняльного правознавства. В інституті використали принципово нові підходи до змісту юридичної освіти (давав ще одну кваліфікацію або поглиблював знання за вже здобутим фахом) та організації викладання (розмовна практика та наукові відрядження за кордон для удосконалення знань іноземних мов), що дозволило запровадити підготовку молодих юристів-міжнародників, які торували нові шляхи на дипломатичній ниві та у сфері міжнародно-економічної діяльності. Особливістю закладу було розгортання процесу українізації навчання, що привернуло до нього особливу увагу уряду Української держави.

11. Унікальна структура Київського юридичного інституту, яка поєднувала кілька рівнів освіти та спеціалізацій створила передумови для впровадження диференціації професійної діяльності юристів. Випереджали свій час і нині звучать актуально тодішні новації щодо організації навчальної та наукової роботи. У навчальній роботі головними стали: активізація процесу навчання, засоби наочності, контроль та самоконтроль знань, поєднання вербальних, наочних та практичних методик. Форми організації науки включали кілька рівнів, де кожний мав чітко визначену ціль: науковий семінарій був аналогом сучасної аспірантури; практикум і технікум (для практикуючих юристів початківців) та курси (для досвідчених правників) були своєрідним інститутом підвищення кваліфікації. Організація такої науково-практичної школи права може стати орієнтиром у формуванні ефективної моделі впровадження ідеї навчання

протягом життя та освітньо-наукової діяльності закладів вищої освіти, з урахуванням їхнього статусу науково-дослідних установ.

12. Наукова діяльність учених у дорадянську добу не була ізольованою від загального розвитку юридичної науки та мала свої власні надбання, які заклали підвалини для здобутків їхніх численних послідовників. У досліджуваних закладах юридичну науку розвивали представники різних шкіл і напрямів. Популярністю користувалися теоретико-правові, філософсько-правові та історико-правові розробки. Правознавці переважно були представниками юридичного позитивізму та соціологічної школи права. Особливої уваги заслуговують ідеї західноруського права, що в подальшому стали поштовхом для формування та розвитку школи українського права. У сфері публічного права активно розроблялося державне право, особливо конституційні начала української державності, що належать до золотого фонду вітчизняного конституціоналізму. Актуальними були дослідження канонічного (церковного) права. Потужними були розробки поліцейського (адміністративного) права. Правову науку збагатили праці з фінансового права, де особливі здобутки мали вчені київської школи. Не менш знаними стали праці міжнародників, які сьогодні вважаються яскравими представниками наукових шкіл міжнародного права Києва, Харкова та Одеси. Плеяда видатних криміналістів розробляли кримінально-правові теорії, які базувалися на ідеях гуманізації. Вони заклали основи української криміналістики, а за юридичною майстерністю випереджали своїх іноземних колег. Найбільшого ж розвитку набула цивілістика дорадянського періоду, яка вийшла на світовий рівень, започаткувала власні наукові школи, нові наукові напрями, а вчені здобули світове визнання. Водночас учені доповнили скарбницю романістики оригінальними працями, які сьогодні становлять класику римського права. Було закладено основи підприємницького, житлового та біржового права. Заслуговують особливої уваги дослідження комерціалістів. Врешті, наукове осмислення актуальних правових питань у працях викладачів-юристів, їхня участь у нормотворчій діяльності були актуальними й досить плідними. Запропоновані ними рішення, наукові положення, ідеї не втратили цінності й сьогодні. Окремі перспективні напрями наукових пошуків згодом отримали свій розвиток в рамках діяльності різноманітних установ, зокрема й академічних, а висловлені вченими наукові ідеї нерідко були новаторськими й істотно спонукали розвиток української юридичної думки.

13. Радянські освітні реформи базувалися на більшовицькій ідеологічній доктрині, що повністю змінила дореволюційну школу та характеризувалася крайньою формою раціоналізму освіти, утвердженням командного стилю управління та орієнтацією на кількісні показники на шкоду якості навчання. Було докорінно змінено систему вищих навчальних закладів та їх управління, організацію навчання та порядок формування викладацького й студентського складу. І хоча радянська освітня концепція є досить суперечливою, а оцінки експериментів дуже різні, часом – полярні, все ж результати цих реформ мають як позитивні, так і негативні наслідки. Було створено законодавчу базу в галузі освіти й науки; проведено українізацію вищої школи; встановлено періодизацію навчального року, узаконено денну форму та семестрову систему навчання; змінено форми й різновиди навчально-методичного комплексу; введено контроль знань; комплексно забезпечено студентів навчальною літературою. Серед позитивних наслідків реформи безпосередньо юридичної освіти були: встановлення фіксованої кількості закладів, які мали право готувати юристів;

впровадження диференціації професійної діяльності юристів, введення номенклатури юридичних спеціальностей; запровадження розподілу на роботу, чим гарантовано працевлаштування. Окрім того, нормативне закріплення цілей і завдань правових факультетів та контроль змісту освіти державою впливали на формування спеціалізації, навчальних програм і в цілому на якісну підготовку фахівця, адаптованого до конкретного виду правової діяльності; а введення переліку юридичних посад в радянському державному та громадському апараті доводило реальне державне замовлення на підготовку юридичних кадрів. Але згодом цей процес було зупинено.

Відчутними були й негативні наслідки зазначених реформ: зруйновано університетську систему освіти, а в процесі уніфікації роздрібно та штучно збільшено кількість вищих навчальних закладів, розпорошено їхні матеріально-технічну та навчально-методичну бази, розмито кадровий потенціал, втрачено наступництво підготовки науково-педагогічних працівників; укорінено державну монополію в науковій та освітній діяльності; скасовано автономію вищої школи та систему наукової атестації; скорочено строки навчання, спрощено навчальні плани і програми, введено ідеологічну цензуру змісту навчальної та наукової діяльності, форм організації і контролю навчального процесу, наукових та методологічних питань, в основу освіти закладено вузькопрофільний принцип та орієнтацію на кількісні показники; знівельовано індивідуальну відповідальність студента.

14. У досліджуваний радянський період, попри тотальну ідеологізацію вищої юридичної освіти, руйнування підвалин її філософії, сформувалися провідні освітні й наукові центри – правові факультети інститутів народного господарства в Києві, Харкові й Одесі. Проте їх навчальні плани, які були оригінальними і фактично відтворювали класичну юридичну освіту, з часом були істотно спрощені та зведені до елементарної професійної підготовки. Згодом були уніфіковані не лише плани та програми, а й форми та методики викладання. Факультети, як і раніше, користувалися популярністю, але студентський склад був різко скорочений (у 1927 р. на трьох правових факультетах навчалось всього 954 студенти) і врешті набір абітурієнтів був зведений до мінімуму в 1929 р. – не більше 60 осіб.

15. Основними формами організації наукової діяльності вчених-юристів були: праця в наукових установах під егідою ВУАН та в урядових органах, наукові відрядження та участь у міжнародних форумах, робота в наукових товариствах, розроблення проектів та кодифікація законодавства, видання монографій, підручників, посібників, наукових розвідок, а також індивідуальні наукові пошуки за основними галузями права. Правові факультети відкрили науково-дослідні кафедри та аспірантури при них (Харків, Одеса), дослідницьку юридичну клініку (Київ). Також професори керували науковою працею молодих учених через інститут професорських стипендіатів (до 1924 р.), у студентських наукових гуртках та в семінарах підвищеного типу, тим самим формуючи наукову зміну. Вчені здійснювали широку видавничу діяльність (всі три інститути мали власні збірники наукових праць), були дописувачами юридичних вітчизняних та зарубіжних видань. Вони створили солідну джерельну базу наукової юридичної літератури, значна частка якої й сьогодні не втратила актуальності.

16. Концентрація керівних функцій науково-дослідною роботою у центрі (на державному рівні визначалося загальне спрямування наукових пошуків), принаймні в 1920-х рр., не завадила розширенню тематики правових досліджень. Загалом розвиток правової науки в цей період був пов'язаний із формуванням системи радянського

права, розробленням та кодифікацією законодавства, відтворенням практики радянського державно-правового будівництва. Було збережено ідею дуалізму системи права (приватне-публічне), яка в подальшому була відкинута як наслідок розвитку радянського права. І хоча низка досліджень учених у той час відзначалася деякими помилками, обумовленими пануванням в суспільстві ідеологічних догм, результатом цієї роботи стала масштабна база спеціальної монографічної літератури та наукових публікацій із загальної теорії права та різноманітних галузевих проблем. Співпраця викладачів-юристів інститутів та співробітників науково-дослідних установ започаткувала своєрідний науково-навчальний комплекс, який дав поштовх для розвитку правових досліджень та формування окремих наукових напрямів. Так, фундаторами власних потужних наукових шкіл можна вважати М. П. Василенка, В. І. Синайського, М. М. Паше-Озерського, В. М. Гордона, М. І. Палієнка, О. М. Гладстерна, О. Я. Шпакова.

17. Праці вчених-юристів мають велику наукову і практичну цінність. Інтенсивного розвитку набули питання історії українського права, передусім вивчення джерел права князівської, козацько-гетьманської доби та магдебурзького права. Окремим науковим напрямом стало вивчення звичаєвого права та його впливу на Руську Правду, Литовський статут інші джерела права. Головна дискусія авторів загальнотеоретичних праць торкалася питання системи радянського права та поділу публічного і приватного права.

18. Учені-державознавці вивчали різноманітні проблеми державотворення, конституціоналізму, сутності державної влади, суверенітету, автономізму, федералізму тощо. Цікавими були пошуки вчених-міжнародників щодо проблем взаємозв'язку міжнародного та внутрішньодержавного права, діяльності міжнародних організацій, створення міжнародної юстиції. Активно вивчалися питання консульського та гуманітарного права, права війни, велися сходознавчі дослідження. У цей час з'являються перші теоретичні розробки загальної частини та інститутів спеціальної частини адміністративного права. Переважно як спеціальні розділи адміністративного права досліджувалися житлове та кооперативне право. Актуальні розробки представників київської школи фінансового права були доповнені оригінальними працями їхніх харківських та одеських колег. Низку розробок присвячені проблемам трудового права та права соціального забезпечення.

19. Велику наукову і практичну цінність мають праці з кримінального права, процесу та кримінології. Широко розроблялося вчення про злочин, співучасть, замах, необхідну оборону, крайню необхідність. Особлива увага приділялася теоретичним питанням (дії кримінального кодексу у просторі і часі, пом'якшувальним обставинам, аналогії, осудності). Вивчалось пенітенціарне законодавство. Важливими стали обґрунтування принципів кримінального процесу – змагальності, безпосередності, усної форми судочинства, техніки складання вироків. Натомість викладачі судової медицини та судової психіатрії вивчали фізіологічні та соціологічні фактори злочинності, були ініціаторами системи «не утиснення» психічно хворих, організації патронажу і психіатричної допомоги, виступали проти застосування ізоляторів.

20. Праці вчених-цивілістів містять трактування багатьох проблем у галузі цивільного, торгового, міжнародного приватного, сімейного права та цивільного процесу. Інтенсивно вивчалися проблеми права власності, заставного права, договірних відносин, підряду, спадкового права, загальних питань господарського та промислового

права, основ біржового, вексельного, акціонерного, морського торгового права тощо. Піднімалася проблема спрощення цивільного процесу. На засадах рівноправ'я жінки у суспільстві і сім'ї формувалося вивчення сімейного права. Правовому аналізу були піддані проблеми багатоженства, батьківства, усиновлення, опікунства. Активність, з якою викладачі залучалися до обговорення правових проблем, повною мірою дає підстави стверджувати про серйозну наукову працю, що велася на правових факультетах в 1920-ті рр.

21. Дослідження права у вищих навчальних закладах було зупинено у зв'язку з ліквідацією правових факультетів інститутів народного господарства. Наукова діяльність правознавців згорталася, а їхні наукові здобутки дістали неоднозначну оцінку: від схвального піднесеного сприйняття до гострої нищівної критики. А згодом, унаслідок ідеологічних обмежень, творчий доробок більшості вчених опинився за межами офіційних наукових досліджень, а їхні імена десятиліттями свідомо замовчувалися. За період діяльності правових факультетів та після їх ліквідації упродовж 1930-х рр. українська юридична освіта та наука зазнали непоправних втрат. Значна частина юристів обрала долю емігрантів, частина змінила фах та місце проживання, частина передчасно померла, інші були репресовані та фізично знищені. Украй до моменту відновлення університетів єдиним вищим юридичним навчальним закладом в Україні залишався Інститут радянського будівництва і права у Харкові.

22. Загалом слід визнати, що потенціал ідей української наукової юридичної спадщини, заснованої вченими, які діяли в досліджуваних навчальних закладах, і нині залишається недостатньо вивченим та усвідомленим. Незалежно від того, що з відомих причин більшість праць пронизана радянською ідеологічною доктриною, цей науковий доробок, без сумніву, містить ідеї, які сформували непохитний фундамент для численних сучасних наукових розвідок. Спираючись на таке унікальне історичне підґрунтя, сучасна українська юридична освіта та наука мають невичерпні можливості до успішного розвитку не стільки шляхом запозичення іноземного досвіду, скільки через відновлення і переосмислення власної спадщини.

23. Дисертаційне дослідження дозволяє висловити деякі міркування щодо доцільності використання (частково, або після модернізації під сучасні умови) позитивного досвіду минулого при реформуванні сучасної української юридичної освіти та науки. Насамперед необхідно: *для оптимізації кількості юридичних закладів освіти*, за зразком освітніх реформ минулого запровадити законодавче визначення цілей і завдань вищої юридичної освіти, формувати її якісний зміст та встановити контроль за якістю пропонованих освітніх послуг, увести спеціалізацію професійних знань, номенклатуру юридичних посад, участь роботодавців та професійних спільнот у формуванні державного та регіонального замовлення на підготовку юристів; *для формування змісту правничого фаху* використати практику диференціації юридичних знань в професійних та інноваційних некласичних навчальних закладах, що дозволить зберегти підготовку юридичних кадрів в непрофільних навчальних закладах не лише для так званих «регульованих видів правничої діяльності»; *для збільшення практичної складової в освітніх програмах підготовки правників та наближення юридичної освіти до запитів практики* варто врахувати досвід закладів минулого щодо запровадження юридичної практики, річного стажування, діяльності юридичних клінік, залучення до викладання на постійній основі юристів-практиків тощо; *для підвищення рівня підготовки студентів-юристів, їх активності як суб'єктів освітнього процесу*

розробити навчальні програми з урахуванням новітніх тенденцій розвитку юридичної науки, міжнародних стандартів, розширити благодійну підтримку осіб із високим освітнім потенціалом та загалом надати більшу фінансову та академічну свободу навчальним закладам; *для ефективної підсумкової атестації випускників* виробити єдиний підхід до впровадження державного кваліфікаційного іспиту з використанням досвіду екзамену в державних комісіях навчальних закладів імперського періоду; *для побудови системи післядипломної освіти юристів, освіти впродовж життя та освітньо-наукової діяльності сучасних правничих шкіл як науково-дослідних установ* врахувати досвід організації науково-практичної школи права Київського юридичного інституту; *для забезпечення навчального процесу юридичною літературою* та спонукання до творчої діяльності викладачів запровадити державну та громадську підтримку видавничої діяльності навчальних закладів; *для забезпечення поваги до викладацької професії* гарантувати право на академічну свободу викладача та достойну винагороду за працю; *для підвищення кваліфікації професорсько-викладацького складу* впровадити державні програми та державне фінансування закордонних стажувань за зразком іноземного стажування професорів імперського періоду та ін.

СПИСОК ПРАЦЬ, ОПУБЛІКОВАНИХ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографія

1. Міхневич Л.В. Юридична освіта та наука в Україні поза класичними університетами (XIX ст. – 30-ті роки XX ст.): монографія. Київ: Четверта хвиля, 2019. 748 с.

Рецензії:

Рогач О. Я. Юридична освіта та наукова юриспруденція у дзеркалі історико-правового аналізу (рецензія на монографію Л.В. Міхневич «Юридична освіта та наука в Україні поза класичними університетами (XIX ст. – 30 роки XX ст.)»). *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія «Право». 2020. № 61. Т. 1. С. 145–146.

Труба В. І., Шимон С. І. Модерне дослідження з історії юридичної освіти та науки. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 2. С. 517–518.

Запара С. І. Рецензія на монографію Л. В. Міхневич «Юридична освіта та наука в Україні поза класичними університетами (XIX ст. – 30 роки XX ст.)». *Право. Людина. Довкілля*. Київ, 2020. Т. 11. № 2. С. 190–193.

Статті у фахових вітчизняних та зарубіжних виданнях:

2. Міхневич Л.В. Становлення та розвиток кафедри торгового права Київського комерційного інституту. *Науковий вісник НУБіП України*. Серія «Право». Київ, 2012. № 173. Ч. 1. С. 23–31.

3. Міхневич Л.В. Київський юридичний інститут: сторінки з історії вищої юридичної освіти. *Науковий вісник НУБіП України*. Серія «Право». Київ, 2012. № 173. Ч. 2. С. 29–35.

4. Міхневич Л.В. Рішельєвський ліцей – витоки вищої юридичної освіти в Одесі. *Науковий вісник НУБіП України*. Серія «Право». Київ, 2013. № 182. Ч. 3. С. 18–25.

5. Міхневич Л.В. Підготовка викладачів-юристів в утилітарних навчальних закладах юридичного профілю в XIX ст. *Право і суспільство*. 2014. № 2. С. 20–26.

6. Михневич Л.В. Цели юридического образования в утилитарных учебных заведениях: историческое наследие Украины и задачи современности. *Leges și viața*. 2014. № 3/2. С. 150–153.
7. Михневич Л.В. Підготовка юридичних кадрів у Рішельєвському ліцеї за Статутом 1837 року. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова*. Серія 18. Економіка і право. Київ, 2014. Вип. 24. С. 131–138.
8. Михневич Л.В. Вклад професорів Рішельєвського ліцею у розвиток теорії та історії права. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія «Право». 2014. № 27. С. 34–38.
9. Михневич Л.В. Школа практичної юриспруденції в Ніжині. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія «Юриспруденція». 2014. № 9. С. 14–17.
10. Михневич Л.В. Здобутки правознавців Волинського (Кременецького) ліцею. *Часопис Київського університету права*. 2014. № 2. С. 35–39.
11. Михневич Л.В. Волинський (Кременецький) ліцей: внесок до спадку вітчизняної правової освіти. *Актуальні проблеми держави і права*. Одеса, 2015. № 75. С. 29–38.
12. Михневич Л.В. Ідея суверенітету України в радянську добу (за працею професора В. І. Бошка). *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова*. Серія 18. Економіка і право. Київ, 2015. Вип. 27. С. 187–192.
13. Михневич Л.В. Юридична освіта та наука в ліцеях України ХІХ ст.: історіографія проблеми. *Право і суспільство*. 2015. № 4. С. 18–25.
14. Михневич Л.В. Міжнародний інститут соціології і права: нереалізований проект наукової установи. *Часопис Київського університету права*. 2015. № 1. С. 38–41.
15. Михневич Л.В. Проблеми цивільного процесу радянської доби в працях юристів Київського інституту народного господарства. *Науковий вісник НУБіП України*. Серія «Право». Київ, 2015. № 213. Ч. 1. С. 19–24.
16. Михневич Л.В. Ідеї професора В. І. Синайського про реформу юридичної освіти. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія «Право». 2015. № 32. Т. 1. С. 56–60.
17. Михневич Л.В. Вища жіноча юридична освіта в Україні на початку ХХ ст.: стан наукової розробки проблеми. *Юридична Україна*. 2015. № 6. С. 92–97.
18. Михневич Л.В. Витоки вищої жіночої юридичної освіти в Україні (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). *Юридична Україна*. 2015. № 7–8. С. 78–85.
19. Михневич Л.В. Юридичне відділення Київських вищих жіночих курсів (1907–1920 рр.): витоки, досвід, здобутки. *Юридична Україна*. 2015. № 9. С. 68–74.
20. Михневич Л.В. Правова підготовка працівників юстиції в Україні в 1920-х роках. *Науковий вісник НУБіП України*. Серія «Право». Київ, 2015. № 233. С. 19–26.
21. Михневич Л.В. Юридичний факультет Одеських вищих жіночих курсів (1908–1920 рр.): історія створення та діяльності. *Юридична Україна*. 2016. № 1–2. С. 114–119.
22. Михневич Л.В. Становление интегрированного экономико-юридического образования в Харьковском коммерческом институте (1912–1920 гг.). *Leges și viața*. 2016. № 1. С. 76–80.
23. Михневич Л.В. Організаційно-правові форми вузівської правової науки в радянській Україні в 1920–1930 рр. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2016. № 1. С. 139–144.

24. Міхневич Л.В. Микола Василенко і Київський інститут народного господарства. *Правова держава*. Київ: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2016. Вип. 27. С. 23–30.
25. Міхневич Л.В. Концепція побудови вищої юридичної освіти ранньої радянської доби: уроки історії. *Науковий вісник НУБіП України*. Серія «Право». Київ, 2016. № 243. С. 7–16.
26. Міхневич Л.В. Кафедра «Проблеми сучасного права»: досвід організації юридичної науки ранньої радянської доби. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 5. С. 102–106.
27. Міхневич Л.В. Кримінально-правові дослідження в радянській Україні (1920–1930 рр.). *Jurnalul Juridic National: teorie si practica*. 2016. № 3. С. 36–39.
28. Міхневич Л.В. Новоросійський (Одеський) міжнародний інститут – вища школа підготовки юристів-міжнародників (1914–1920 рр.). *Часопис Київського університету права*. 2016. № 3. С. 45–48.
29. Міхневич Л.В. Досвід діяльності одеської науково-дослідної кафедри «Сучасних правових проблем» (1923–1930 рр.). *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 10. С. 124–129.
30. Міхневич Л.В. Сторінки історії юридичної освіти: правовий факультет Харківського інституту народного господарства (1920–1930 рр.). *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія «Право». 2017. № 47. Т. 1. С. 28–32.
31. Міхневич Л.В. Державне (конституційне) право раннього радянського періоду (1920–1930 рр.). *Правове регулювання економіки*. Київ, 2017. Вип. 16. С. 9–20.
32. Міхневич Л.В. Міжнародне право за межами класичних університетів (дорадянський період). *Альманах міжнародного права*. 2017. № 18. С. 38–47.
33. Міхневич Л.В. Правовий факультет Одеського інституту народного господарства: з історії юридичної освіти. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. Одеса, 2017. Т. XX. С. 117–125.
34. Міхневич Л.В. Поліцейське (адміністративне) право поза класичними університетами ХІХ – початок ХХ ст. *Правове регулювання економіки*. Київ, 2018. Вип. 17. С. 58–70.
35. Міхневич Л.В. Фінансове право та наука фінансового права в ліцєях українських губерній Російської імперії. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія «Право». 2019. № 54. Т. 1. С. 20–23
36. Міхневич Л.В. Торгове право в неуніверситетських навчальних закладах на українських теренах (ХІХ – початок ХХ ст.). *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 2. С. 176–181.
37. Міхневич Л.В. Адміністративне право раннього радянського періоду. *Правове регулювання економіки*. Київ, 2019. Вип. 18. С. 7–18.
38. Міхневич Л.В. Вивчення і викладання фінансового права поза класичними університетами на початку ХХ ст. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія «Право». 2019. № 57. Т. 1. С. 19–23.
39. Міхневич Л.В. Викладання торгового права в українських вишах раннього радянського періоду. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 8. С. 156–160.
40. Міхневич Л.В. Міжнародне право в радянській Україні (1920–1930 рр.). *Альманах міжнародного права*. 2019. № 22. С. 56–67.

41. Міхневич Л.В. Фінансове право на правових факультетах України (1920–1930 рр.). *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія «Право». 2019. № 58. Т. 1. С. 30–34.

42. Міхневич Л.В. Питання торгового права в працях правників українських вишів (1920-ті роки). *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 11. С. 269–273.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

43. Міхневич Л.В. Высшее юридическое образование в Украине в 20-тые годы XX века. *Право и экономика в государствах – бывших республиках СССР: история и современность, проблемы и перспективы развития*: материалы международной научно-практической конференции (г. Санкт-Петербург, 20–21 декабря 2012 г.). Санкт-Петербург: СПБИГО ОО «МНИОЦ», 2013. С. 81–85.

44. Міхневич Л.В. Становлення російського законодавства про вищу освіту в першій третині XIX ст. *Джерела права України, інших країн та міжнародної спільноти країн: історія та сучасність*: матеріали XXIX Міжнародної історико-правової конференції (м. Феодосія, 19–22 вересня 2013 р.). Феодосія, 2013. С. 125–129.

45. Міхневич Л.В. Олексій Михайлович Гуляев і Київський комерційний інститут. *Правові відносини: проблеми теорії і практики*: зб. наук. праць. Матеріали IV міжнар. науково-практ. конф. (Київ, 15 лист. 2013 р.). Київ: Ніка-Центр, 2013. С. 19–25.

46. Міхневич Л.В. Олександр Соломонович Гольденвейзер: життєвий і творчий шлях адвоката та вченого-гуманіста. *Пенітенціарна наука і практика крізь призму юридичної біографістики*: матеріали круглого столу (Київ, 7 квітня 2014 року). Київ: Інститут кримінально-виконавчої служби, 2014. С. 57–62.

47. Міхневич Л.В. Вища юридична освіта в неуніверситетських навчальних закладах Києва (1917–1920 рр.). *Десяті юридичні читання. Юридична освіта та наука в Україні: традиції та новації*: матеріали міжнародної наукової конференції (м. Київ, 15–16 травня 2014 р.). Київ, 2014. С. 241–244.

48. Міхневич Л.В. Право на існування в дослідженні професора В. І. Бошка. *Конституція і державотворення: національні традиції та світовий досвід*: матеріали XXX Міжнародної історико-правової конференції (м. Чернігів, 4–6 липня 2014 р.). Київ: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2014. С. 239–245.

49. Міхневич Л.В. Проблеми цивільного процесу в дослідженнях київських юристів 20-30-х років XX ст. *Європейські стандарти захисту прав у цивільному судочинстві: випробування часом*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 26 вересня 2014 р.). Київ: ВД «Дакор», 2014. С. 235–239.

50. Міхневич Л.В. Погляди М. І. Палієнка на проблеми суверенітету. *Поняття та категорії юридичної науки*: зб. наук. праць. Матеріали V міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 18 листопада 2014 р.). Київ: Ніка-Центр, 2014. С. 34–37.

51. Міхневич Л.В. Концепція суверенітету радянської України професора В. І. Бошка. *Державний суверенітет, національна безпека і світовий правопорядок в історико-правовому вимірі*: матеріали XXXI Міжнародної історико-правової конференції (м. Берегове, 27–30 листопада 2014 р.). Київ–Ужгород: Видавництво «Говерла», 2014. С. 310–316.

52. Міхневич Л.В. Право війни в дослідженнях професора О. О. Ейхельмана. *Сила права і право сили : історіографічний вимір та сучасне бачення проблеми*: матеріали XXXII Міжнародної історико-правової конференції (м. Полтава, 28–31 травня 2015 р.). Київ–Полтава: ПУЕТ, 2015. С. 283–288.

53. Міхневич Л.В. Боротьба жінок за право на вищу юридичну освіту та професію юриста. *Права людини та основоположні свободи: історія та перспективи розвитку (до 800-річчя Великої хартії вольностей)*: матеріали XXXIII Міжнародної історико-правової конференції (с. Коблеве, 17–20 вересня 2015 р.). Київ–Херсон: ФОП Грінь Д. С., 2015. С. 256–265.
54. Міхневич Л.В. Професор Василь Синайський як організатор юридичної освіти і науки в Києві. *Ефективність норм права*: зб. наук. праць. Матеріали VII Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 17 листопада 2016 р.). Київ: Ніка-Центр, 2016. С. 25–32.
55. Міхневич Л.В. Право на достатній життєвий рівень: історичні паралелі. *Основні права людини: розуміння та виклики*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 10 грудня 2019. Київ: Видавничий дім «Гельветика», 2019. С. 47–50.

Наукові праці, які додатково відображають наукові результати дисертації:

56. Міхневич Л.В. Питання правової охорони Конституції у конституційному проекті професора О. О. Ейхельмана. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2012. № 2. С. 5–8.
57. Міхневич Л.В. Концепція прав людини в конституційному проекті професора О. О. Ейхельмана. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова*. Серія 18 «Економіка і право». Київ: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова. 2012. Вип. 18. С. 134–140.
58. Міхневич Л. В. Катков Михайло Мефодійович. *Енциклопедія сучасної України*. Київ: Поліграфкнига, 2012. Т. 12. С. 464.
59. Михневич Л. В. Ведущие киевские юристы 1920-х гг. о форме государства. *Труды международной научной конференции «Проблемы формы Российского государства: прошлое, настоящее, будущее»* (8 февраля 2012 г.). Ростов н/Д, 2012. С. 56–60.
60. Міхневич Л. В. Горовцев Александр Михайлович. *Енциклопедія міжнародного права*. Київ, 2014. Т. 1. С. 644–645.

АНОТАЦІЯ

Міхневич Л.В. Юридична освіта та наука в некласичних навчальних закладах України (XIX – 30-ті роки XX ст.). – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. – Інститут законодавства Верховної Ради України. – Київ, 2021.

Дисертація містить комплексний аналіз теоретичних та практичних проблем правового регулювання і організаційного забезпечення системи юридичної освіти і науки поза класичними університетами в XIX ст. – 30-ті рр. XX ст. Розкрито особливості формування освітнього законодавства в XIX ст., на початку XX ст., в період української революції та в ранній радянський час.

Досліджено систему юридичної освіти та науки в елітарних ліцеях (XIX ст.); в недержавних громадських та приватних вищих жіночих курсах та професійних інститутах (початок XX ст.), на правових факультетах інститутів народного господарства та науково-дослідних кафедрах права (1920–1930 рр.), проаналізовано характерні особливості їх освітньо-наукової діяльності, специфіки та змісту юридичної освіти, досвіду організації правових досліджень.

Значну увагу приділено відновленню об'єктивних оцінок здобутків учених-юристів, узагальнено їх творчий доробок, визначено позитивний вплив наукової спадщини правознавців досліджуваних закладів на розвиток української юридичної науки.

Ключові слова: юридична освіта, юридична наука, некласичні навчальні заклади, ліцей, вищі жіночі курси, комерційний інститут, міжнародний інститут, юридичний інститут, інститут народного господарства, наукова атестація, наукова школа, науково-дослідна кафедра.

АННОТАЦІЯ

Михневич Л.В. Юридическое образование и наука в неклассических учебных заведениях Украины (XIX - 30-е годы XX в.). – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени доктора юридических наук по специальности 12.00.01 – теория и история государства и права; история политических и правовых учений. – Институт законодательства Верховной Рады Украины. – Киев, 2021.

Диссертация содержит комплексный анализ теоретических и практических проблем правового регулирования и организационного обеспечения системы юридического образования и науки вне классических университетов в период XIX в. – 30-е гг. XX в. Изучены особенности формирования российского (имперского) образовательного законодательства в XIX – начале XX в., нормативно-правового обеспечения образовательных процессов периода украинской революции и законодательства в образовательно-научной сфере в ранний советский период.

В работе рассмотрены несколько этапов процесса становления и развития системы неуниверситетского юридического образования и науки. Его начало было заложено государственными реформами начала XIX в., при этом отмечено, что образовательная отрасль тогда стала отдельным направлением государственной политики Российской империи, а государство было монополистом в этой сфере. Исследовано начало XX в., когда произошло значительное изменение и качественное дополнение системы образования, был сформирован негосударственный сектор высшего юридического образования, что способствовало прогрессивным изменениям, в частности введению специализации профессиональных знаний, инновационности образования, демократичности и доступности высшей юридической школы. Период создания украинской государственности отмечен попытками установления основ национальной образовательной системы, в частности широкой автономии, минимизации вмешательства государства в сферу деятельности вузов, демократизации и новаторства высшей школы, обеспечение права на образование и равенство по половому и национальному принципу. Проанализированы реформы раннего советского периода, которые базировались на большевистской идеологической доктрине и крайней форме рационализма, что привело к полной трансформации юридического образования и науки. Определены положительные и отрицательные стороны политики советской власти в организации юридического образования и юридической науки.

Исследована система неуниверситетского юридического образования и науки в элитарных государственных высших учебных заведениях: Волынском лицее, Ришельевском лицее и лицее кн. Безбородко (XIX в.); в негосударственных общественных и частных высших школах: Киевских и Одесских женских курсах,

Киевском и Харьковском коммерческих институтах, Новороссийском (Одесском) международном институте, Киевском юридическом институте (начало XX в.) и на правовых факультетах Киевского, Харьковского и Одесского институтов народного хозяйства и в научно-исследовательских кафедрах права в Харькове и Одессе (1920–1930 гг.). Проанализированы характерные особенности нормативно-правовых основ и организационно-правовых форм их юридической образовательно-научной деятельности, специфики и содержания юридического образования, опыта организации правовых научных исследований.

Выявлена взаимосвязь педагогической деятельности преподавателей-юристов с их научной работой на каждом историческом отрезке времени. Исследованы научные работы по юриспруденции лицейских юристов, которые создали основу для формирования отдельных направлений правоведческой науки, заложили основы отечественного международного права, финансового права, гражданского и уголовного судопроизводства, судебной медицины. Рассмотрены научные достижения правоведов начала XX в. Обоснованы выводы, что неклассические заведения стали отдельными центрами развития юридических учений, а деятельность их профессорско-преподавательского состава обеспечила преемственность идей, что позволило избежать замкнутости юридической науки и сформировать плеяду талантливых ученых, которые приобрели мировую славу и создали собственные научные школы и новые научные направления. Изучены научные правовые достижения в 1920-х гг., которые были направлены на обоснование системы советского права, разработку и кодификацию советского законодательства, воспроизведение практики советского государственно-правового строительства. Рассмотрено сотрудничество преподавателей-юристов правовых факультетов институтов народного хозяйства и сотрудников юридических учреждений ВУАН, что позволило обосновать вывод о существовании своеобразного научно-учебного комплекса, деятельность которого послужила толчком для развития перспективных направлений правовых научных исследований и существенно повлияла на развитие украинской юридической мысли.

Значительное внимание уделено восстановлению объективных исторических оценок достижений ученых-юристов, обобщены их творческие достижения. Результаты диссертационного исследования позволило проследить положительное влияние научного наследия правоведов исследуемых неклассических учебных заведений на развитие украинской юридической науки.

Ключевые слова: юридическое образование, юридическая наука, неклассические учебные заведения, лицей, высшие женские курсы, коммерческий институт, международный институт, юридический институт, институт народного хозяйства, научная аттестация, научная школа, научно-исследовательская кафедра.

ABSTRACT

Mikhnevych L.V. Legal education and science in non – classical educational institutions of Ukraine (XIX century – 30s of XX century) – Manuscript.

Dissertation for the degree of doctor of law (doctor of science) in the specialty 12.00.01 «Theory and history of state and law; history of political and legal doctrines» (081 – Law). – Institute of legislation of the Supreme Council of Ukraine, Kyiv, 2021.

The dissertation contains a comprehensive analysis of theoretical and practical problems of Legal Regulation and organizational support of the system of legal education and

science outside classical universities in the XIX century – 30s of the XX century. The features of the formation of educational legislation in the XIX century, at the beginning of the XX century, during the Ukrainian revolution and in the early Soviet era are revealed.

The system of legal education and science in elite lyceums (XIX century), in non-state public and private higher women's courses and Professional Institutes (early XX century), at the legal faculties of Institutes of national economy and research departments of law is investigated (1920-1930), analyzed the characteristic features of their educational and scientific activities, the specifics and content of legal education, the experience of organizing legal research.

Significant attention is paid to the restoration of objective assessments of the achievements of legal scientists, their creative heritage is summarized, and the positive impact of the scientific heritage of legal scholars of the studied institutions on the development of Ukrainian legal science is determined.

Key words: legal education, legal science, non-classical educational institutions, Lyceum, higher women's courses, Commercial Institute, Law Institute, Institute of National Economy, scientific certification, scientific school, research Department.